

*Η «ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ» ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ / ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
(Μέ πίνακες 1-9)

* 'Η έργασία αυτή αποτέλεσε τό θέμα μιās ανακοίνωσής μου στό Α' Πανελλήνιο 'Ιστορικό Συνέδριο πού οργανώθηκε από τήν 'Ελληνική 'Ιστορική 'Εταιρεία κι έγινε στίς 7/8 Δεκ. 1979 στή Θεσσαλονίκη. Εύχαριστίες όφείλω στόν καθηγ. Εύδοξο Θ. Τσολάκη καί στούς συναδέλφους Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη καί Δημήτρη Χρηστίδη, πού συζήτησαν μαζί μου επιμέρους θέματα από τήν όλη προβληματική τής έργασίας. Στόν αρχαιολόγο Θανάση Παπαζώτο χρωστώ τήν κάτοψη του μνημείου (σχέδ. 1) πού έκπονήθηκε μέ βάση δικές μου μετρήσεις.

Για τήν ταυτότητα της βυζαντινῆς μονῆς πού ἀναφέρεται ὡς *μονή τοῦ Προδρόμου* σέ ὀρισμένες ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη¹, τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη² καί τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου³, καθὼς καί σ' ἓνα συνοδικό γράμμα τοῦ 1222⁴, εἶχαν προκύψει διάφορα προβλήματα ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη πού ὁ Σπ. Λάμπρος ἐξέδωκε *Τά σωζόμενα τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη*⁵. Ὁ Λάμπρος, σχολιάζοντας τίς σχετικές μαρτυρίες ὅπου κατονομάζεται ἡ μονή, διατύπωνε τήν ἄποψη ὅτι τὰ χωρία ἀναφέρονταν στήν ἐν *Κέῳ* μονήν τοῦ Προδρόμου, ἥτις καθιδρυθεῖσα ὑπό τινος Κομνηνοῦ ὡς κτίτορος... *ὠνομάζετο καὶ μονή τοῦ Κομνηνοῦ*⁶ τήν ἴδια μονή θεωροῦσε ὡς μοναδικό καταφύγιο τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη κατὰ τό διάστημα τῆς ἐξορίας του, μακριά ἀπό τή μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν⁷.

Ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ἐξέδωκε λίγα χρόνια ἀργότερα μιὰ ἐπιστολή τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τόν Μιχαήλ Χωνιάτη στήν ἐπιγραφή τῆς ὁποίας ὑπῆρχε μιὰ πληροφορία γιά τή μετακίνηση τοῦ

1. Βλ. Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, ἐκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1880 (ἀνατ. Groningen 1968), σ. 332, 5-6: *Ῥάδιον γάρ σοι τοῦτο, ἃ τε καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς χώρας ἀγαθὴν ἐχόντων διάθεσιν περὶ τὴν συγγενικὴν αὐτῶν μονὴν τοῦ Προδρόμου*. Βλ. καί σ. 333, ρξη' ἐπιστολή: *Τῷ πανοσιωτάτῳ καθηγουμένῳ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου κῆρ Μαρτινιανῷ*.

2. V. Vasilievskij, *Epirotica saeculi XIII, Viz. Vrem.* 3, 1896, σ. 258, 11: *Εἰ μὲντοι δεήσει πορευθῆναι τὸν παρόντα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Προδρόμου σεβασμίαν μονήν, συνεργηθῆναι παραιτῶ, ὡς θάρρος ἔχων οὐκὸν πρὸς τὴν μεγάλην ἀγιστύνην σου...*

3. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκά ἐκ τοῦ ιβ' καὶ ιγ' αἰῶνος, Ἀρμονία 3, 1902, σ. 285, ἀριθ. 4: *Τοῦ αὐτοῦ πανυπερίμου μητροπολίτου Ναυπάκτου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀγιώτατον Ἀθηνῶν, τὸν Χωνιάτην, ὅτε ἀπὸ τῆς Κέῳ ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Μουντινίτζῃ μονήν τοῦ Προδρόμου, κατωτέρω δὲ προβῆναι οὐδόλα μῆθελσεν*. Βλ. καί σ. 286, 5: *πὺς ἐκ τῶν πρὸς ἡμᾶς ἀνωτερικῶν πρὸς τὰ κατώτερα ταῦτα τὰς κινήσεις ποιούμενος ἐν τῇ τοῦ Προδρόμου ἐστηρίχθης μονῇ...* S. Pétrides, Jean Apokankos, letters et autres documents inédits, *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinople*, 2-3, 14 (Sofija, 1909), σ. 25 (93)15: καὶ τὸν μέγαν Προδρόμον ἡμῖν ἰλεοῦ.

4. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου, Βυζαντίς, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1909 σ. 10, 18: *ὁ ἐνασκούμενος τό προτοῦ τῇ κατὰ τὴν Ἑλλάδα σεβασμῇ μονῇ τοῦ τιμίου Προδρόμου*. Βλ. καί σ. 13, 9: *μεταξὺ δὲ τῶν λαλουμένων ἑτερόν τι παραμπεσόν τοῦτο μᾶλλον ἀπραγμόνως τῆς τοῦ Προδρόμου μονῆς ἐκβάλλει τὸν Σπίγγην...*

5. Μιχαήλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. Β', σ. 598 (σχόλιο Σπ. Λάμπρου Β' 128, π'), σ. 647 (Β' 327, 13: Β' 331, 26: Β' 331, 29), σ. 648 (Β' 332, 4: Β' 333, ρξη') καὶ κυρίως σ. 653-654 (Β' 355, 15).

6. Ὁ.π., σ. 647.

7. Ὁ.π., σ. 653-654.

ὀριστου μητροπολίτη Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν Κέω στήν ἐν Μουντινίτζη μονὴν ὡς Προδρόμου⁸. Ἡ πληροφορία αὕτη ἄφηνε νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ ἀμπρου δέν εὐσταθοῦσε, ἀλλά ὁ ἐκδότης δὴλωνε ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ἀναφέρεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτου (τ. Β', σ. 322, 333) ἀνευ προσδιορισμοῦ τοῦ τόπου ἐνθα ἔκειτο⁹. Ὁμως, παρά τίς ἀμφισβητήσεις πού δημιουργοῦσε ἡ ρητὴ μαρτυρία τοῦ τίτλου τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου Ἀποχύκου, ἡ ἀποψη τοῦ Λάμπρου υἱοθετήθηκε μεταγενέστερα καί ἀπὸ ἄλλους ἐλετητές πού ἀναφέρθηκαν σέ ὀρισμένα θέματα¹⁰ ἢ ἀσχολήθηκαν ἀπολειστικότερα μέ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη¹¹.

Ὁ G. Stadtmüller στήν ἀξιόλογη μελέτη του γιὰ τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη ἦταν ὁ πρῶτος ἐρευνητής πού ξεκαθάριζε τὸ πρόβλημα τῆς παραμονῆς τοῦ Χωνιάτη στήν Κέω καί τῆς μετακίνησής του ἀργότερα στήν ἐν Μουντινίτζη μονὴ τοῦ Προδρόμου¹². παράλληλα ὑποστήριζε ὅτι τὰ ὠρία τῶν πηγῶν στὰ ὁποῖα κατονομάζεται ἡ μονὴ ἀναφέρονται ἀποκλειστικά στό μοναστήρι τοῦ Προδρόμου πού βρισκόταν στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα¹³, ἐπειδὴ ἕνα ὁμώνυμο μοναστήρι, παρά τίς ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦσαν τότε, δὲ φαίνεται ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες ὅτι φιλοξένησε τὸν Χωνιάτη στήν Κέω. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτά ὁ Stadtmüller συνέθετε ἕνα κεφάλαιο ὡς βιβλίου του ἀφιερωμένο στό θέμα τῆς παραμονῆς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη στήν ἐν Μουντινίτζη μονὴ τοῦ Προδρόμου¹⁴. Τὸ πρόβλημα συνεπῶς πού ὑνδεόταν μέ τὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου ὡς τόπου διαμονῆς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη ἔβρισκε τὴ λύση του ἀκριβῶς στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Μιχαήλ μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν Κέω στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα.

Παρόλα ὅμως τὰ νέα δεδομένα πού ἔφεραν στό φῶς οἱ ἔρευνες τοῦ Stadtmüller ἕνα δεῦτερο πρόβλημα ἐξίσου ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Στερεᾶς, παρέμεινε ἀναπάντητο. Ὁ τοπικὸς προσδιορισμὸς ἐν Μουντινίτζη πρόσφερε τὸ ἐνικότερο μόνον τοπογραφικὸ πλαίσιο καί ὄχι τὸ στενότερο περιορισμό

μέσα στὸν ὁποῖομποροῦσε νά ἐνταχθεῖ τὸ σημεῖο τῆς θέσης τοῦ μοναστηριοῦ μέ ἐπικέντρο ἀναφορᾶς πάντα τὸ χωριὸ Μενδενίτσα¹⁵, ὅπου ὑπῆρχε ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. (1204) ἡ ἔδρα ἐνός φραγκικοῦ τιμαρίου, τῆς Μαρκιωνίας τῆς Βοδονίτσας¹⁶. Ἡ Μενδενίτσα βρίσκεται σέ ἀπόσταση 6 περίπου χλμ. νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴ θέση τῶν Θερμοπυλῶν¹⁷. ἔτσι ὀρισμένοι μελετητές χρησιμοποίησαν ὡς προσδιοριστικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ θέση τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ τὴν εὐρύτερα γνωστὴ τοπωνυμία τῶν Θερμοπυλῶν¹⁸, χωρὶς ὥστόσο νά προστίθεται κάτι τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ τόπου ἐνθα ἔκειτο ἡ μονή¹⁹.

Ἡ ἀναζήτησις τῆς λύσης τοῦ προβλήματος —πού ἔπρεπε πιά νά κατευθύνεται μᾶλλον στήν τοπογραφικὴ ἔρευνα καί στό συνδυασμὸ τῶν δεδομένων τῆς μέ τίς πηγές, μέ βάση τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἀπὸ ἕνα τέτοιο μοναστήρι κάτι θά σωζόταν στήν περιοχὴ ἔστω καί σέ ἐρειπιώδη κατάσταση— μέ ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια, ὅταν ἀντιμετώ-

15. Γιὰ τὴν τοπωνυμία τοῦ χωριοῦ Μενδενίτσα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. R.L.F. Tafel, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berlin 1839 (ἀν. Var. Repr., London 1972), σ. 488-489. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα, ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, BNF 21, 1971-1976, σ. 277. Οἱ τύποι Μενιτίτσα, Μπουδονίτσα, Πουντονίτσα καὶ Μουδενίτσα παραδίδονται μεταγενέστερα, βλ. Π. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου τῶν τε ὁμόρων ἐλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν, Ἀθῆναι 1856, ἀν. 1969, σ. 104, 113. Δανιὴλ Φιλιππίδη-Γρηγ. Κωνσταντᾶ, Γεωγραφία Νεωτερικῆ, περὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθῆναι, 1970, σ. 91. Π. Φ. Χριστοπούλου, Ἡ περὶ τὸν Κορινθιακὸν περιοχὴ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19 αἰῶνος, EESM 3, 1971-1972, σ. 455. Ὁ τοῦρκος περιηγητὴς Ἑβλιά Τσελεμπή ἀποδίδει τὴν τοπωνυμία μέ τὸν τύπο Μοντενοῦς, βλ. Ἰ.Γ.Γιαννοπούλου, Ἡ περιήγησις τοῦ Ἑβλιά Τσελεμπή ἀνά τὴν Στερεάν Ἑλλάδα, EESM 2, 1969-1970, σ. 157.

16. W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, μτφρ. Σπ. Π. Λάμπρου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1909-1910, σ. 53-54. W. Miller, Ἡ Μαρκιωνία τῆς Βοδονίτσας, NE 21, 1927, σ. 56-74. Γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ κάστρου βλ. Γενικά Α. Bon, Forteresses médiévales de la Grèce centrale, BCH 61, 1973, σ. 141 καὶ κυρίως σ. 148-164.

17. Βλ. J. Koder - F. Hild, Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini I), Wien 1976, σ. 221-222, λ. Muntonitsa, ὅπου καί ἄλλες σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις.

18. Βλ. Κ.Ι. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1957, σ. 349. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ προσωπογραφία τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτου, EEBE 21, 1951, σ. 212. Δ.Σ. Μπαλάνου, Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθῆναι 1951, σ. 107. Ν.Β. Τωμαδάκη, Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαήλ Χωνιάτου; EEΦΣΠΑ Ζ', 1956, σ. 93. Δ.Α. Ζακυθηνῶν, Βυζαντινὰ κείμενα (BB, 3), Ἀθῆναι 1957, σ. 229. Ν. Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὴ Γραμματολογία (1204-1453), Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγοι χρόνοι, τεῦχος πρῶτον (ὁ δέκατος τρίτος αἰὼν), Ἀθῆναι 1957, σ. 22: τοῦ ἴδιου, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεῦχος δεῦτερον (Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγοι χρόνοι), Ἀθῆναι 1961, σ. 363. H-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959 (ἀν. 1968), σ. 637. Chr. Callmer, En biskop i Athen. Ur Michael Choniates liv, Lund 1959, σ. 54. V. Laurent, Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 8, Ἀθῆναι 1966, σ. 1205, λ. Μιχαήλ ὁ Χωνιάτης. Βλ. ἐπίσης, K.M. Setton, Athens in the later twelfth century Speculum 19, 1944, σ. 179-207 = Var. Repr., London 1975, III) σ. 208 (Addendum).

19. Βλ. σημ. 9 ἑδῶ. Ὁ Βέης π.χ. (N. Ἑστία 44, 1948, σ. 91 σημ. 1) πιστεῖται ὅτι ἡ μονὴ βρισκόταν κοντὰ στήν Ναύπακτο.

8. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηνᾶϊκά, σ. 285.

9. Αὐτόθι σημ. 1: τοῦ ἴδιου, Συνδικὰ γράμματα, σ. 11 σημ. 3: ἡ δὲ μονὴ τοῦ Προδρόμου εἶναι νά εἶναι ἡ ἐν ἐπιστολαῖς τοῦ Μιχαήλ Ἀκομινάτου μνημονευομένη...

10. Matthias Wellnhöfer, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotat von Epirus unter Michael Doukas und heodoros Komnenos, Freising 1913, σ. 22, 39.

11. Βλ. Ida Carleton Thallon, A mediaeval humanist: Michael Akominatos (Burt Franklin: research and source works series, philosophy and religious history monographs 127), New York 1973, σ. 32.

12. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen (ca 1138-ca 1222), Orientalia christiana XXXIII-2, Nu 91 (Februaro-Martio 1934), Roma 1934, σ. 205 κ.ε. Βιβλιοκρισιές γιὰ τὸ ἔργο: Κ. Ι. Ἀμάντου, Ἑλληνικά 7, 1934, σ. 327-328. Κ. Μπόνη, EEBE 11, 1935, σ. 493-498. I. Wellnhöfer, BZ 35, 1935, σ. 106-109. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Θεολογία 13, 1935, σ. 182-186.

13. G. Stadtmüller, Michael Choniates, σ. 205 σημ. 5.

14. Ὁ.π., σ. 205-212.

πιζα τό πρόβλημα τῆς ἐξάρτησης κάποιου μικροῦ μοναστηριοῦ τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου ἀπό τῆ μεγάλη βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου²⁰. Οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν λίγο πολὺ καθόριζαν τό εὐρύτερο γεωγραφικὸ πλαίσιο καὶ μιὰ συστηματικότερη ἐρευνα ἐπὶ τοῦ πεδίου ἦταν δυνατό νά ἀποδώσει κάποια συγκεκριμένα ἀποτελέσματα σέ σχέση πάντα μέ τό ζήτημα τῆς ταύτισης τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ.

Ἡ θέση καὶ τό παλιό καθολικὸ μιᾶς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (βλ. πίν. 2αβ), ποῦ ἀναφερόταν ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀπὸ τὸν W.M. Leake²¹ καὶ σημειωνόταν σέ χάρτες ποῦ ἀπεικονίζουν τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ προσδιοριστικὰ σημεῖα τῆς Μενδενίτσας καὶ τῶν Θερμοπυλῶν (βλ. πίν. 1), τράβηξε ἰδιαίτερα τὴν προσοχή μου καὶ τό θέμα παρουσίαζε ξεχωριστό ἐνδιαφέρον, καθὼς μέ τὴν πρόοδο τῆς ἐρευνας διαπίστωνα ὅτι τό μνημεῖο παρέμεινε ὡς τότε παραγνωρισμένο, σχεδὸν ἄγνωστο στὸν εἰδικότερο χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας²².

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου²³, μιὰ μεγάλη τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, βρίσκεται σέ ἀπόσταση τεσσάρων περίπου χλμ. νοτιανατολικά ἀπὸ τό νεότερο συνοικισμό τῶν Θερμοπυλῶν καὶ σέ ὑψόμετρο 600 περίπου μέτρων πάνω στοὺς ὄρεινους ὄγκους τῶν βορείων ὑπωρειῶν τοῦ Καλλιδρόμου, στὴν περιοχὴ τοῦ παλιότερου οἰκισμοῦ τῆς Δρακοσπηλιάς²⁴. Ἡ ἐκκλη-

20. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στό Εὐπάλιο Δωρίδος, *Βυζαντινά* 10, 1980, σ. 25-32.

21. W.M. Leake, *Trabels in Northern Greece*, τόμ. II, London 1835 (ἀνατ. Amsterdam, 1967), σ. 39.

22. Ἄγνωστο παρέμεινε ὡς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 τό μνημεῖο ἀκόμη καὶ σέ ἐντόπιους λογίους ἐρευνητές τῆς περιορισμένης ἱστορίας καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ νομοῦ Φθιώτιδας, βλ. Τριαντ. Δ. Παπαναγιώτου, Ἱστορία καὶ μνημεῖα Φθιώτιδος, Ἀθῆναι 1971. Στό χάρτη μεταξὺ τῶν σελ. 96-97 δὲ σημειώνεται ἡ θέση τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ, οὔτε γίνεται πουθενά λόγος γι' αὐτό στό βιβλίον.

23. Εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐρευνά μου ὅταν δημοσιεύθηκε συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν Π. Λαζαρίδη, *Βυζαντινά καὶ μεσαιωνικά μνημεῖα Φθιώτιδος* ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, Ἀθῆναι 1977, σ. 392. Στὶς γενικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἑλλήνα ἀρχαιολόγου, ποῦ ἔχουν χαρακτῆρα σύντομου χρονικοῦ, δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὰ προβλήματα ποῦ θέτει ἡ παρουσία τοῦ μνημείου σὲ συγκεκριμένο χῶρο καὶ γιὰ τό ζήτημα τῆς ταύτισης τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ, θέμα σὲ ὁποῖο ἀναφέρεται κυρίως αὐτὴ ἡ ἐργασία. Ὁφείλω νά εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν ἐπιμελητὴ βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Λάζαρο Δεριζιώτη τόσο γιὰ τίς ἐνημερωτικὲς πληροφορίες του ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἄδεια γιὰ τὴ δημοσίευσή μου αὐτὴ.

24. Στὴν περιοχὴ (βλ. Α. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, Bd. I, Teil 2, Das östliche mittelländische Land und die Insel Euboea, Nebst einem Anhang: E. Kirsten, Beiträge zur historischen Landeskunde Thessaliens; Frankfurt am Main 1950, σ. 337-338) ἀναφέρθηκαν συχνότερα οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ κλασικοὶ ἀρχαιολόγοι ποῦ ἀσχολήθηκαν μέ τό συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονός τῆς Μάχης τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὴν τοπογραφία τοῦ χώρου. Βλ. γενικά: Friedr. Stählin, *Thermopylen*, ἀρθρο στή *RE* 5 A2, 1934, στ. 2398-2423. Yves Béquignon, *La vallée du Spercheios des origines au VI siècle. Études d'Archéologie et de topographie*, Paris 1937, σ. 235-243. Ernst Meyer, *Thermopylen*, *AM* 71, 1956, σ. 101-106 καὶ πίν. 57-60. W. Kendrick Pritchett, *New light on Thermopylai*, *American Journal of Archaeology* 62, 1958, σ. 203-213 καὶ πίν. 54-55. E. Meyer, *Thermopylen*, *RE Suppl.* 9, 1962, στ. 1394. Βλ. ἀκόμη, Ἀλέξ. Δεσποτόπουλου, Ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1971, σ. 323-328.

σία ὑπῆρξε ἀναμφίβολα καθολικὸ μοναστηριό²⁵, ὅπως δηλώνουν τὰ ὑπολείμματα τῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποῦ διατηροῦνται σὲ χῶρο καὶ ὁ ἐρειπωμένος περίβολος, ποῦ σέ ὁρισμένα σημεῖα (π.χ. σὲ τὸ ΝΔ μέρος, βλ. πίν. 3) σώζεται σέ ἀρκετὸ ὕψος καὶ σέ ἄλλα (ἀπὸ τό βορειοδυτικὸ ὡς τό βορειοανατολικὸ μέρος) διατηρεῖ τὰ ἴχνη πυργοειδῶν κατασκευῶν· τό σύνολο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὀχυρωμένου μοναστηριακοῦ συγκροτήματος²⁶.

Τό καθολικὸ τῆς διαλυμένης μονῆς τιμᾶται σήμερα στή μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ χρησίμευε παλιότερα ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ συνοικισμοῦ ποῦ, μέ τὴ μετοίκισή τῶν κατοίκων του, ἐνίσχυσε τὴν κοινότητα τῶν Θερμοπυλῶν²⁷. Ἡ θέση τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος μέσα σὲ φαράγγι ποῦ σχηματίζουν δυὸ βουνοκορφές τοῦ Καλλιδρόμου —τό Ἐλαφοβούνι ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τό Στρογγυλοβούνι ἀπὸ τὴν ἄλλη— εἶναι ἐπιλεγμένη, ὥστε νά δεσπόζει στὴν περιοχὴ. Κάτω καὶ μακριὰ ἀπλώνεται ὁ κάμπος τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ τοῦ Μόλου καὶ σὲ βάθος ἡ θάλασσα τοῦ Εὐβοϊκοῦ.

Ἡ ταυτόχρονη μέ τὴν ἀρχικὴ ἵδρυση ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Θεολόγο πρέπει νά τεθεῖ, νομίζω, ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, γιατί διαπιστώνεται κάποια διακλάδωση τῆς παράδοσης ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό. Στὰ 1850 ὅταν —σύμφωνα μέ ὁρισμένες ἐπιγραφές ποῦ σώζονται στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῆς ἀψίδας τοῦ διακονικοῦ²⁸, τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ κοντὰ στή θύρα καὶ σὲ λιθανάγλυφο περιθύρωμα²⁹— ἀνακαινίζεται τό

25. Τό ἱδρυμένο στὰ 1950 ἀντρικὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ποῦ μνημονεύει ὁ Σπ. Κοκκίνης (Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1976, σ. 154), βρίσκεται κοντὰ στὴ μονὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε καὶ τό ὄνομά του, ἔξω ἀπὸ τό μοναστηριακὸ περίβολο τῆς.

26. Γιὰ τὴ μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. γενικά: Ἀν.Κ. Ὁρλάνδου, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆναι² 1958.

27. Βλ. Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελιξέως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων, ἀριθμ. 45, Νομὸς Φθιώτιδος (ἐκδόσεις τῆς κεντρικῆς ἐνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμ. Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν), Ἀθῆναι/Ὀκτώβριος 1962, σ. 236-237.

28. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη σέ πωρόλιθο: Φ.Χ.Φ'Ε/Ο ΝΑΟΣ Τ ἈΓ'ΙΩ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ / ΕΤΗ + 1850 / Γ.Ν.ΠΑΡΟΙΚΟΣ / ΕΙΚ ΠΑΡΑΠΙ.

29. Στὸν ἀδιακόσμητο κάμπο τοῦ λιθανάγλυφου χαράσσονται οἱ ἐπιγραφές: CHΔΡ ΚΤΗ/ΤΟΡ ΠΑ/ΠΑΘΑ/ΥΑ/CI (ἀριστερά) καὶ ΜΑCΤΟ/ΔΗ ΘΕ/ωΔωCI/ζ κω. (Συνδρ(ομητῆς καὶ) κτήτωρ Παπαθανάσης(ς)/Μάστο(ρες) Δη(μήτριος) Θεοδόσιος καὶ Κω(νσταντῖνος)]. Πάνω σὲ ὑπέρθυρο ἐξεργῆ ἐπιγραφὴ: 1850 ΜΑΗΘ 10. Σ' ἓνα λιθάρι τῆς πρόσσωσης χαράσσονται ἐπίσης τὰ ἐξῆς: ΙΩ.ΘΕΩΔΩ/ΓΕΩΡ. ΠΙ.ΕΔΩ Μ/Ο ΝΑΣ: (Ἰω(άννης) Θεολόγος* Γεώρ(γιος) (Ν. Πάροικος (ς)* ἔδομ(ήθη)* ὁ ναός). Χρονολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησή τοῦ ναοῦ ἀναφέρονται ἐπίσης σὲ λιθανάγλυφο τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (πάνω ἀπὸ τό παράθυρο), ὅπου σέ δυὸ ἐξεργους κύκλους σημειώνεται 18/ΜΑ - ΡΤΗΘ καθὼς καὶ σέ μαρμάρينو ἐντοιχισμένο κομμάτι πλάι στὸν ἀνατολικὸ σταθμὸ τῆς βόρειας θύρας μέ τὰ στοιχεῖα: Ο 1858 / Ν ΚΑΙ ΤΟΥΤΩ / ΘΑ ΠΕΡΑΣΕΙ/Γ.Ν.

Στὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικό ἐντάσσεται καὶ ἓνα ἀπόσπασμα ἐγχάρακτης ἐπιγραφῆς σέ μάρμαρο, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ποῦ εἶναι ἐντοιχισμένο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Δὲ θά κάνα ἔδω λόγο γι' αὐτὴ τὴν ἐπιγραφή, ἐπειδὴ μοῦ ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμία νά τὴ μελετήσῃ ἡ ἐπιστημονικὴ συνεργάτιδά τοῦ ΕΙΕ-ΚΕΡΑ δ. Β. Κοντορίνη.

χθολικό, ο ναός φέρεται ως αφιερωμένος στη μνήμη του Θεολόγου. Θά πορούσε βέβαια κανείς να υποθέσει ότι η επανίδρυση του ναού υποδήλωνε τι το μνημείο θα γνώρισε εποχές εγκατάλειψης. "Αν η όνομασία του ναού ταν ευρύτερα γνωστή πριν από την επισκευή του θά σημειωνόταν, πι- τεύω, όπως γίνεται σε ανάλογες περιπτώσεις, σε παλιότερα κείμενα³⁰ ή σε άρτες, όπου όμως ο ναός σημειώνεται στην ίδια τοποθεσία με την απλή γωνυμία 'Αγιάννης ή το σύνθετο *Palaiioiannis* (Παλιαγιάννης)³¹. 'Η προ- ωνυμία αυτή είναι μία λέξη δίσημη: σημαίνει από τη μία ότι και σ' εκείνη ήν εποχή επικρατούσε ή εντύπωση ότι ο ναός ήταν παλιός (ίσως ένα έρει- ιο) και από την άλλη ότι αυτός ήταν αφιερωμένος σίγουρα σε κάποιον 'Α- ο 'Ιωάννη, έστω κι αν λησμονήθηκε ή διάκριση της μνήμης του Προδρό- ου από τη μνήμη του Θεολόγου.

Στό περιβλήμα του ναού από μία πρώτη και γρήγορη ματιά ο ειδικός ελετητής διακρίνει σήμερα δύο οικοδομικές φάσεις που ανάγονται αφα- ως σε δύο διαφορετικές περιόδους της ιστορίας του μνημείου³². 'Η νεό- ερη φάση προσδιορίζεται ακριβέστερα με βάση τις επιγραφές που την υποθετούν χρονολογικά στα 1850. 'Η παλιότερη ανήκει σε βυζαντινή ερίοδο. Τό κτήριο, που με τη συνολική του μορφή δίνει στον επισκέπτη ήν εντύπωση μεταβυζαντινού μνημείου, χτίστηκε ακριβώς επάνω στο πα- ιό βυζαντινό. Οί τεχνίτες που εργάστηκαν για την κατασκευή του σεβά- τηκαν τό παλιό κτήριο και φρόντισαν, ώστε να μην αλλοιώσουν τό αρχι- ό του σχέδιο, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για την αποκατάσταση της κά- ρψής του.

'Ο σημερινός ναός έχει σε κάτοψη τό σχήμα επιμήκους ορθογωνίου με τωωτερικές διαστάσεις 15,40×11,10 μ. 'Η διαίρεση του έσωτερικού χώρου έ τρία κλίτη επιτυγχάνεται με την τοποθέτηση πεσσών και κιόνων σε δύο ειρές πάνω σε πέτρινες μονολιθικές βάσεις, παράλληλα προς τόν κατά ήκος άξονα του ναού. Τά στηρίγματα βαστάζουν τοξοστοιχία, ή οποία ιατρέχει από τη μία ως την άλλη άκρη όλο τό μήκος του ναού. Πεσσοί πάρχουν στό χώρο του 'Ιερού, αφήνοντας ελεύθερη την επικοινωνία νάμεσα στό Βήμα και τά παραβήματα καθώς και στό δυτικό τμήμα του ου, ενώ ή βόρεια και ή νότια «κιονοστοιχία» μεταξύ των πεσσών, εριορισμένη στον αριθμό των δύο κιόνων, τονίζει κάπως τόν κεντρικό ωρο, όπως συμβαίνει αναλογικά στους σύνθετους τετρακίονιους ναούς³³.

30. Στο κείμενο του Leake (από μία περιήγηση στα 1805), *Travels in Northern Greece*, τόμ. , σ. 39, ο ναός αναφέρεται απλά: *Monastery of Ai Ianni*.

31. Βλ. τό χάρτη της Γεωγραφικής 'Υπηρεσίας Στρατού του Αυστριακού 'Επιτελείου .K. Militär geografisches Institut: Maßstab 1:300.000), Bl. IV. Πρβλ. R. Boulanger, *Grèce (Les uides bleu*, έκδ. Hachette), Paris 1962, χάρτης σ. 669. Βλ. και τό χάρτη στον πίν. 1 έδω.

32. 'Η διάκριση «δύο τουλάχιστον χρονικών περιόδων» προτάθηκε και από τόν Π. χζαρίδη (*ΑΔ* 27, (1972), 1977, σ. 392).

33. Βλ. για σύγκριση: Μ. Σωτηρίου, Τό καθολικόν της μονής Πετράκη 'Αθηνών, ΔΧΑΕ :ριοδ. Δ', τόμ. Β', 1960-1961, 'Αθήναι 1962, σ. 103-104 εικ. 1 και σ. 114-127. Πρβλ. 'Αν.Κ. ρλάνδου, 'Η 'Αγία Τριάς του Κριεζώτη, *ΑΒΜΕ Ε'*, 1939-1940, σ. 8 και εικ. 4.

Με τη χρησιμοποίηση των πεσσών και των κιόνων που αφήνουν άνοιχτά τά μεταξύ τους διαστήματα ή επικοινωνία ανάμεσα στα κλίτη είναι ελεύθε- ρη. Τό 'Ιερό Βήμα και τό δυτικό τμήμα του ναού, από τό σημείο των τελευ- αίων πεσσών και προς τά δυτικά, είναι υπερυψωμένα από τη στάθμη του δαπέδου του κυρίως ναού κατά 10-15 περίπου εκατοστά και χωρίζονται από αυτόν με ξύλινο απλό τέμπλο (άνατολικά) ή με πρόχειρο ξύλινο φράγμα (δυτικά).

Τά τρία κλίτη απολήγουν στα ανατολικά σε ισάριθμες ήμικυκλικές κόγχες που έξωτερικά είναι ήμειξαγωνικές. Τό μνημείο στην τωρινή του μορφή δέν έχει νάρθηκα και καλύπτεται με ξύλινη δίρριχτη στέγη, ή οποία στο δυτικό τμήμα της έχει μορφή αετωματική και στό ανατολικό σκαφοει- δή. Πέντε, συνολικά, παράθυρα φωτίζουν τό κεντρικό κλίτος από τά όποια τά τέσσερα άνοίγονται στη νότια πλευρά. Τά δύο μεγάλα, με διαμόρφωση χαμηλωμένου τόξου στό επάνω τους μέρος, βρίσκονται πλάι στους πρώτους από τά ανατολικά μεγάλους σταυρούς της τοιχοποιίας που ανήκουν στη βυζαντινή φάση του μνημείου, με την ποδιά στό ύψος των όριζόντιων κερατών των σταυρών και την κορυφή τους εφαπτόμενη στό πέτρινο λοξότμητο γείσο που τονίζει την απόληξη των τοίχων περιμετρικά κάτω από τη στέγη. Τά υπόλοιπα τρία μικρότερα παράθυρα άνοίγονται ψηλά, σε μορφή παραλληλογράμμου, στη νότια πλευρά του ναού, ενώ ένα στενό φωτιστικό παράθυρο στην άψίδα του 'Ιερού διαμορφώνεται σε δίλοβο με τη μεσολάβηση ενός μικρού κιονίσκου.

'Η προσέλαση στον κυρίως ναό γίνεται από τρία σημεία: από τις δύο θύρες που υπάρχουν στη βόρεια και νότια πλευρά και από ένα καμαρο- σκέπαστο άνοιγμα —πύλη, που διαμορφώνεται κάτω από τό σῶμα του κωδωνοστασίου ανάμεσα στα δύο ποδαρικά που τό στηρίζουν, και που ανταποκρίνεται με τη δυτική πύλη του ναού, άνοιγμα που βρίσκεται σήμε- ρα μάλλον σε άχρησία. Πιο μνημειακή μορφή παρουσιάζει έξωτερικά ή νότια θύρα που είναι κοσμημένη με λιθανάγλυφο περιθύρωμα, ενώ πάνω από τό υπέρθυρό της διαμορφώνεται μικρή κόγχη.

Τό δάπεδο του κυρίως ναού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, έπειδή στις άπρογραμματίστα ριγμένες μαρμαρίνες ή πέτρινες πλάκες της επί- στρωσης είναι δυνατό σε όρισμένα τμήματα να διακρίνει κανείς σε δεύτερη χρήση μετατοπισμένο, όχι εϋτελές, οικοδομικό ύλικό (μαρμαρίνες πλάκες ή κοκκινωπούς λίθους) που ίσως κρύβει στις άναποδογυρισμένες του επιφά- νειες αξιόλογο γλυπτικό διάκοσμο. Στο βόρειο κλίτος π.χ. διακρίνεται ένα ελάχιστο τμήμα έπιπεδόγλυφου σταυρού που καλύπτεται από τά τοποθε- τημένα στο σημείο εκείνο μεταγενέστερα ξύλινα στασίδια.

'Η τοιχοδομία της μεταβυζαντινής φάσης του ναού πάνω από τά σημεία που ανήκουν στο παλιό βυζαντινό κτήριο αποτελείται από άργούς μικρούς λίθους, άφθονο άσβεστοκονίαμα και πλίνθους με τέτοια διάταξη, ώστε να γίνεται φανερή ή προσπάθεια των τεχνιτών να μιμηθούν τόν τρόπο τοιχοποιίας που συναντιέται στα κατώτερα τμήματα του μνημείου. Οί

ανόνιστες στρώσεις τῶν λίθων σέ σειρές πού διακόπτονται ἀπό ζῶνες λίθων στούς ὀριζόντιους ἄρμους δημιουργοῦν τήν ψευδαἰσθηση ὅτι αναλαμβάνεται, χωρίς ἰδιαίτερη φροντίδα, τό παλιό σύστημα τοιχοδομίας. Στή μεταβυζαντινὴ περίοδο ἀνήκουν: ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τό ὕψος περίπου τῆς ποδιᾶς ὃ παραθύρου τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπάνω, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἱχοποιίας τῶν πλευρικῶν τοίχων, ἐκτός ἀπὸ τὰ χαμηλότερα τμήματα καί ; περιοχές γύρω ἀπὸ τὰ σημεῖα πού καταλαμβάνουν οἱ τέσσερις μεγαλιθινοὶ σταυροί, ὁλόκληρος ὁ δυτικὸς τοίχος πού παρουσιάζει καὶ τὴν πιὸ νεωρικὴ τοιχοποιία, τό κωδωνοστάσιο καὶ ἡ ἀνωδομή τοῦ κτηρίου πού φαίνεται ὅτι κάποτε κατέρρευσε, παρασύροντας στήν καταστροφή καὶ τίς ξοστοιχίες τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὀρισμένες ἐπιφάνειες, κυρίως στὰ μέτωπα τῶν ξοστοιχιῶν τοῦ κεντρικοῦ καὶ ὁ τοίχος τοῦ βόρειου κλίτους, φέρουν ἱχογράφηση τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ αἰῶνα μας (1926). Σέ λα σημεῖα, ἰδίως στή νότια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρά, οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ιακόσμητες. Τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς κοσμοῦν καὶ τὴν κεντρικὴ γῆ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Σέ χαμηλὸ ὅμως σημεῖο τῆς βόρειας πλευρᾶς ὃ ἡμικυλίνδρου τῆς κόγχης ἀναγνωρίζονται ὑπολείμματα πού ἐνισχύουν τὴ πιθανότητα νὰ ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τό μεταγενέστερο στρώμα λείψανα ὁ παλιότερες τοιχογραφίες τοῦ μνημείου.

Στό κέντρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου τό μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο ἔχει μορφή πυργοειδῆ (πίν. 2β) καὶ τό σῶμα του ὑψώνεται ὀσκολλημένο στό δυτικὸ τοίχο τοῦ ναοῦ³⁴. Σέ ὀριζόντια τομὴ παρουσιάζεται σχῆμα τραπέζιου, ἐνῶ στό ἀνώτατο τμήμα του μεταβαίνει πρὸς τό σχῆμα ἐνός κανονικότερου παραλληλογράμμου, διαμορφώνοντας στίς ὀψεις πσερα τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ τέλος στεγάζεται μέ τετρακλινὴ στέγη.

Ὁ βυζαντινὸς ναὸς διατήρησε στό ἀνατολικὸ του τμήμα τὴν ἀρχικὴ ὀωτερικὴ διαμόρφωση τῶν τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν ἀψίδων τοῦ Ἱεροῦ ἡματος, σ' ἓνα ὕψος πού ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνατολικῆς ἡς του, τό κρηπίδωμα, τὰ κατώτερα τμήματα ἀπὸ τὴν τοιχοδομία τῶν ευρικῶν τοίχων, τοὺς τέσσερις μεγάλους σταυροὺς πού ἐντάχθηκαν στήν ἱχοποιία ἀνὰ δύο στή βόρεια καὶ νότια πλευρά καί, τέλος, ὀρισμένα ἡματα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ (;) ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου στό ἐσωτερικὸ τοῦ ρίως ναοῦ.

Μέ τό ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ συνδεθοῦν τὰ ὑπολείμματα τῶν τοίχων πού συνεχίζουν τοὺς πλευρικοὺς πρὸς τὰ δυτικά. Ὅπως ὀποτε ἡ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε ὁ κατεστραμμένος τῶρα νάρθηκας τοῦ ναοῦ· γιὰ τὴν κρίβωση τῶν διαστάσεων καὶ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς διαμόρφωσης τῆς τικῆς του πλευρᾶς ἀπαιτεῖται ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στό χῶρο.

34. Γιὰ τὰ κωδωνοστάσια βλ. πρόχειρα βιβλιογραφικά Γ. Δημητροκάλλη *ΕΕΒΣ* 43, 1978, 451 σημ. 2.

Ἡ διατήρηση τῶν στοιχείων πού προαναφέρθηκαν ἀπὸ τό βυζαντινὸ κτήριο μᾶς προσφέρει τίς διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ συμβάλλει οὐσιαστικά στό νὰ κατανοήσουμε τὴ μορφή τῆς κάτωψης του. Ὁ ἐπιτόπιος ἔλεγχος στὴ διάρθρωση τῶν τοίχων τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, στίς γραμμὲς τῶν στυλοβατῶν, στό κρηπίδωμα τοῦ τέμπλου καὶ στὰ σημεῖα τῆς ὑπερύψωσης τοῦ δαπέδου κοντὰ στοὺς δυτικούς πεσσούς δὲν ἀποδίδει στοιχεῖα (ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ὑπαρξὴ ἀντηρίδων, ἱσχυρῶν θεμελίων, βάσεων, τοίχων) πού θὰ ἐπέτρεπαν, τουλάχιστο μέ τὰ σημερινὰ προασκαφικά δεδομένα, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε ποτὲ διαφορετικὴ διάταξη τῶν χώρων στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ³⁵. Τὴν ἀποψη ἐνισχύει τό γεγονός ὅτι ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ σέ ὀρισμένα τμήματα κοντὰ στό «μαρμαροθέτημα» δέ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στάθμη τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τοῦ μνημείου.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς φάσης τοῦ ἀξιόλογου μνημείου τῶν Θερμοπυλῶν, μέ τό σύνολο τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων πού σχετίζονται μέ τὴν ἀποκατάστασή του στήν ἀρχικὴ του μορφή, εἶναι ἓνα θέμα πού θὰ ὀδηγοῦσε μακριά, ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους καὶ τὴ δομὴ αὐτῆς τῆς ἔργασίας³⁶. Τό χρονολογικὸ ὅμως ζήτημα τοῦ μνημείου, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς τυπολογικοὺς συσχετισμοὺς, εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς προβληματικῆς πάνω στήν ἱστορία τοῦ καθολικοῦ καὶ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν ταύτιση πού ἐνδιαφέρει ἄμεσα τό θέμα: γι' αὐτό εἶναι ἀναγκαῖο νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στήν ἐξέταση τῶν στοιχείων τὰ ὀποῖα μποροῦν νὰ στηρίζουν τὴ χρονολόγηση.

Ἡ γενικότερη χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ καθολικοῦ στὸν 12ο αἰ. ἀπὸ τὸν Π. Λαζαρίδη³⁷ καὶ οἱ προασκαφικὲς παρατηρήσεις πάνω στήν τυπολογία τοῦ ναοῦ ἐπιτρέπουν καταρχὴν τὴν ἔνταξη τοῦ μνημείου στήν κατηγορία τῶν μεσοβυζαντινῶν βασιλικῶν πού ἱδρύθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ 1204. Τό γεγονός ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι μνημεῖα τοῦ τύπου τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς δὲν εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Στερεά, ὥστε ἡ περιοχὴ νὰ συγκαταλέγεται ἀνάμεσα σέ ἐκεῖνες στίς ὀποῖες ἡ βυζαντινὴ τρίκλιτη βασιλικὴ σπανίζει ἢ ἀπουσιάζει. Τό καθολικὸ τῆς μονῆς τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Τολοφῶνος

35. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νὰ διατυπωθεῖ κάποια ἐπιφύλαξη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι μόνο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου μπορεῖ νὰ διαφωτίσει περισσότερο τὰ πράγματα.

36. Ἡ «ἀρχιτεκτονικὴ παρουσίαση» τοῦ κτίσματος περιορίζεται μόνο στήν παράθεση τῆς κάτωψης καὶ τοῦ ἀπαραίτητου φωτογραφικοῦ ὀλικῶ. Ἐπιφυλάσσομαι, ἐάν οἱ συνθήκες τό ἐπιτρέψουν, ν' ἀναφερθῶ μελλοντικά στήν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτηρίου, ὥστε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου καὶ τοῦ μοναστηριακοῦ χώρου γενικότερα.

37. Βλ. Π. Λαζαρίδη, *ΑΔ* 27 (1972) 1977, σ. 392.

ή Δυτική Λοκρίδα³⁸ αὐξάνουν τό ποσοστό τῶν τρικλίτων βασιλικῶν³⁹ ἕως αὖτε τοῦ ναοῦ πού ἀνεγέρθηκα ἀνά τή μέση βυζαντινή περίοδο, σχύοντας τήν ἄποψη ὅτι ὁ τύπος τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν δέ γνώρισε ἰσοδομή κυρίως στή Βουλγαρία καί τή Μακεδονία ἀλλά καί στόν ἐλλαδικό πο⁴⁰.

Τά τυπολογικά δεδομένα τῶν μνημείων ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι δέν τελοῦν συνήθως τεκμήρια γιά τή χρονολόγησή τους⁴¹. Ὅρισμένα ὁμως ρφολογικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα πού μᾶς παρέχονται ἀπό τή βυζαντινή φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Θερμοπυλῶν εἶναι δυνατό νά βεβαιώσουν τή γενικότερη χρονολόγηση ἢ καί νά ὁδηγήσουν ἀκόμη σέ ἰ ἀκριβέστερη προσέγγιση τοῦ χρόνου κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά πού ἀσφαλῆ μπορεῖ νά θεωρηθοῦν α) ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας, β) τό στοιχεῖο τῆς κρηπίδας, γ) ἡ ὑπαρξη τῶν μεγάλων λίθινων κυρτῶν στήν τοιχοδομία καί, λίγο-πολύ, ἐνδεικτικά δ) τό «μαρμαροθέτημα» ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ε) ἡ μορφολογία τῶν ἀψίδων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί ς) ἡ ἰσοδομία γλυπτά πού φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπό τό βυζαντινό κτήριο. *Τοιχοδομία*: Στή βυζαντινή φάση τοῦ μνημείου διακρίνονται δύο μορφές

38. Γιά τό ἐρεπωμένο, ἀλλά ἀξιόλογο, μνημεῖο, πού παραμένει σχεδόν ἄγνωστο στήν ἀρχαιολογική ἐρευνα, ἔχω ἔτοιμο γιά δημοσίευση ἰδιαίτερο μελέτημα. Ἀναφορές τοῦ μνημείου γίνονται ἀπό τοὺς: Γ. Λαμπάκη, (περιηγήσεις ἀνά τήν Ἑλλάδα), *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 3, 1903, σ. 70. L. Lerat - F. Chamoux, Voyage en Locride Occidentale 16), *BCH* 71-72, 1947-1948, σ. 70. L. Lerat, Les Locriens de l'Ouest, τόμ. I, Topographie et monuments, Paris 1952, σ. 111 καί ἀπόψεις τοῦ μνημείου στόν πίν. XIX 1-4. Ἀρχ. Πετρονάκη, Ἀρχιτεκτονικά καί οἰκιστικά μνημεῖα καί ἱστορικές θέσεις τοῦ νομοῦ Φωκίδος, *ΕΕΣΜ* 4, 1973, σ. 15 καί 104.

39. Τή μορφή τῶν τρικλίτων ἀνατολίζουσῶν βασιλικῶν ἔχει σήμερα καί τό καθολικό τῆς τοῦ Σωτήρα στήν περιοχή τῶν Καμένων Βούρλων (βόρειες ὑπώρειες τοῦ Καλλιδρόμου) βλ. Κόλια, Περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων Λοκρίδος, *ΔΧΑΕ*, 3, 1934-1936, σ. 5α-5γ. Π. Νικολαίου, Τό μοναστήρι Ἁγία Σωτήρα Καμένων Βούρλων, περιοδ. *Φθιώτις* 1958, σ. 11-12. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 17, 1961/1962 (1963) σ. 164 καί Τρ.Δ. Παπαπαναγιώτου, Ἱστορία καί μνημεῖα Λοκρίδος, σ. 294-302. Ὁ ἀρχικός ναός παρουσίαζε διαφορετική τυπολογία, βλ. Π. Λαζαρίδης, 20, 1965 (1967), Χρονικά Β', σ. 310 (σχέδια Χαρ. Μπούρα). Γιά τή μεταγενέστερη ἱστορία τῆς μονῆς βλ. πρόχειρα Τ.Θ. Γριτσοπούλου, *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἑγκυκλοπαίδεια* 1, 1962, σ. 213-214, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

40. Βλ. σχετικά: Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, ἱστορική 1975, σ. 96 (στό ἐξῆς: Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική). Πρβλ. Νίκου ὁνόμου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τό 10ο αἰῶνα ὡς τήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς τῶν Τρύρκων τό 1393, Ἀθήναι 1979, σ. 144, σημ. 494 (στό ἐξῆς: Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας).

41. Βλ. πρόχειρα, (H. Megaw, The chronology of some middle-byzantine churches, *BSA* 32, 1-1932, σ. 100. Χ. Μπούρα, Ἁγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας, *ΕΕΠΣΠΘ* 3, 1968, σ. 53. Π.Α. Βοκοτοπούλου, Περὶ τῆς χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου ἐν Ἑλλάδι, *ΔΧΑΕ* περιοδ. Δ', τ. Ε', Ἀθήναι 1969, σ. 157 (στό ἐξῆς: Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἀγίων καί Σωσιπάτρου) πρβλ. τοῦ ἴδιου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 103, 179. Γ. Βελῆνη, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική τῆς μεσαιωνικῆς ναοῦ στήν περιοχή Δράμας, *ΕΕΠΣΠΘ* 6, 1973, σ. 89. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 23, 74, 90, 98, 111 (σποραδικά).

τοιχοδομίας: 1) τῶν κατώτατων τμημάτων πού συνιστοῦν τό κρηπίδωμα τοῦ ναοῦ καί 2) τῶν πλευρῶν (βόρειας καί νότιας), πού διατηρεῖται, ὅπως εἶπαμε, σέ χαμηλό ὕψος καί ἡ ὁποία πατᾶ στό κρηπίδωμα.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ κρηπιδώματος ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους πελεκητοὺς λίθους πού προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτήρια τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν στήν περιοχή. Οἱ λίθοι αὐτοὶ τοποθετοῦνται σέ μιά σειρᾶ, κατὰ τό ἰσοδομικό σύστημα, στίς πλάγιες πλευρές τοῦ μνημείου, μιά διάταξη πού χαλαρώνει κάπως στήν ἀνατολική, ὅπου τό ἀρχαῖο ὕλικό τονίζει τό ἐπάνω ὄριο τῆς εὐθυνηρίας, ἐνῶ μικρότεροι λίθοι συγκροτοῦν τμήματα τῆς βάσης ἢ συμπληρώνουν τά κενά τοῦ ἀρμούς μαζί μέ κομμάτια πλίνθων.

Ἡ χρησιμοποίηση ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου σέ βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας συνηθίζεται κατὰ τή μέση κυρίως βυζαντινή περίοδο⁴². Ὡς πρὸς τόν τρόπο χρήσης τοῦ ὕλικου στίς γωνίες καί τή διαμόρφωση τῶν τεσσάρων μεγάλων σταυρῶν στή βόρεια καί νότια πλευρά, τό καθολικό τῆς μονῆς Θερμοπυλῶν θυμίζει τήν ὁμάδα τῶν ναῶν⁴³ Ἀγ. Δημητρίου Βαράσοβας (ἀρχές 11ου αἰ.)⁴⁴, Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ (11ος αἰ.)⁴⁵ καί τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Σαγματᾶ (β' μισό 12ου αἰ.)⁴⁶, ἐνῶ ἡ χρήση ἀρχαίου ὕλικου στά κατώτερα τμήματα τῆς τοιχοποιίας⁴⁷ παρατηρεῖται καί σέ βυζαντινὲς βασιλικές, ὅπως π.χ. στή βασιλική τοῦ Γλυκεῖος τῆς Παραμυθιάς (β' φάση)⁴⁸, εὐρύτερη στή βασιλική τῆς Εὐαγγελίστριας στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Τολοφῶνας (11ος αἰ.)⁴⁹ ἢ πῶς περιορισμένη στήν Παναγία τοῦ Ἀετόλοφου Ἀγιάς⁵⁰, γιά ν' ἀρκεστοῦμε σέ χαρακτηριστικά παραδείγματα

42. Γιά τή χρησιμοποίηση ἀρχαίου ὕλικου σέ βυζαντινά μνημεῖα βλ. γενικά: Χ. Μπάρλα, Ὁ βυζαντινὸς ναός τῆς Σουβάλας, *Χαριστήριον εἰς Ἀν.Κ. Ὁρλάνδου*, τόμ. Δ', Ἀθήναι 1967/68, σ. 315-316. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καί ἡ Ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου καί 12ου αἰῶνος, *ΔΧΑΕ* περιοδ. Δ', τ. Ε', 1966-1969, σ. 258-259. Τοῦ ἴδιου, Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων Λιγυρίου Ἀργολίδος, *ΔΧΑΕ* περιοδ. Δ', τ. Ζ', 1974, σ. 10-12. Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἀγίων καί Σωσιπάτρου, σ. 160-161. Τοῦ ἴδιου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 145-146. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 25, 43, 73, 103, 106, 120, 156.

43. Βλ. σχετικά, Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἀγίων καί Σωσιπάτρου, σ. 161.

44. Ἀν.Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ Ἁγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, *ΑΒΜΕ Α'*, 1935, σ. 105-107, εἰκ. 1.

45. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Ἐπισκοπή τοῦ Δαμαλᾶ, *ΑΒΜΕ Ε'*, 1939-1940, σ. 28-29. Πρβλ. Π. Λαζαρίδης, Ἡ Ἐπισκοπή τοῦ Δαμαλᾶ, *ΔΧΑΕ* περιοδ. Δ', τ. Β', 1960-1961, Ἀθήναι 1962, σ. 195 κ.ε. πίν. 66, 70αβ.

46. Ἀν.Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονή τοῦ Σαγματᾶ, *ΑΒΜΕ Ζ'*, 1951, σ. 88-90, εἰκ. 8-10. Συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά τήν ἱστορία τῆς μονῆς βλ. Κ.Μ. Μανάφη, Ἀγνωστος μαρτυρία τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος περὶ τῆς ἐν Βοιωτίᾳ μονῆς τοῦ Σαγματᾶ, *ΕΕΒΣ* 42, 1975-1976, σ. 441-444.

47. Βλ. πρόχειρα, Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 25, 32.

48. Βλ. Δημητρίου Πάλλα, Ἀνασκαφή τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ Γλυκεῖος ἐν Ἠπείρῳ, *ΠΑΕ* 1971, πίν. 163 β, 164 α. Πρβλ. *Ἔργον*, 1971, σ. 128 εἰκ. 155. Βιβλιογραφικά γιά τό μνημεῖο βλ. Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 95 σημ. 4.

49. L. Lerat, Les Locriens de l'Ouest, τόμ. I, πίν. XIX 1-4.

50. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 25, πίν. 3αβ.

ό τις γειτονικές περιοχές της 'Ηπείρου, της κεντρικής Στερεάς και της Σσαλίας. Στην ανατολική πλευρά, πάνω από τη βάση του μνημείου, ή ιχοδομία των κατώτερων μερών παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με την τίστοιχη διαμόρφωση της τοιχοδομίας του καθολικού της μονής του τήρα (βλ. πίν. 5α) στην περιοχή των Καμένων Βούρλων (11ος-12ος αϊ.)⁵¹.

Η τοιχοδομία που συναντούμε στη βόρεια και νότια πλευρά του ναού ικρίνεται καλύτερα στα σημεία που βρίσκονται αμέσως πάνω από τό ηπίδωμα και παρουσιάζει τη μορφή του συστήματος της αργολιθοδομής κανονικές σειρές λίθων που εναλλάσσονται στους οριζόντιους αρμούς με ρώσεις από μία πλίνθο (βλ. πίν. 4αβ) σε ίσες περίπου αποστάσεις (ανά 22-έκ.), ενώ στους κάθετους γίνεται συστηματική χρήση τριών έως πέντε ερών πλίνθινων κομματιών που τοποθετούνται σε διάταξη οριζόντια και αι παράλληλα μεταξύ τους⁵². Τό σύστημα της επιμελημένης τοιχοδομίας, ως φαίνεται από τις δυό-τρείς σωζόμενες σε καλή κατάσταση σειρές του χικού κτίσματος, με τους περίπου ίσοιψείς λίθους, τις κανονικές —σχε-ν εὐθύγραμμες— στρώσεις των πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς και τά ιζόντια πλίνθινα κομμάτια που παρεμβάλλονται με ιδιαίτερη φροντίδα ρύς κάθετους αρμούς (βλ. πίν. 4β), είναι ένας τρόπος τοιχοδομίας που ναντιέται σε πρώιμα μνημεία της ελλαδικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτο-ής⁵³, συστηματοποιείται κάπως περισσότερο στον 'Αγιο Δημήτριο της ράσοβας⁵⁴, γιά ν' αποκτήσει κάποια μορφολογική αυτονομία στό 12ο και ίς αρχές του 13ου αϊ. σε ναούς, όπως είναι π.χ. ο Σωτήρας της 'Αμφισσας ιχές 12ου αϊ.)⁵⁵, τό καθολικό της μονής Βλαχερνών της 'Αρτας (β' μισό ου ή αρχές 13ου αϊ.)⁵⁶, ή μονή 'Αγ. Λαυρεντίου στό Πήλιο (β' μισό 12ου)⁵⁷, ό 'Αγ. Γεώργιος στό Καστρί⁵⁸ ή ή 'Αγ. Τριάδα στις Νήες της Θεσσα-ις (τέλη 12ου ή αρχές 13ου αϊ.)⁵⁹. Η τοιχοδομία ορισμένων τμημάτων της ιας πλευράς του ναού, της νότιας και δυτικής πλευράς του νάρθηκα στό τήρα της 'Αμφισσας προσφέρεται γιά σύγκριση με την τοιχοδομία του

μνημείου που εξετάζουμε και γιατί παρουσιάζει ομοιότητα στον τρόπο δο-μής αλλά και γιατί τό μνημείο της 'Αμφισσας διατηρεί και άλλα μορφολο-γικά στοιχεία (διαμόρφωση και τρόπος δομής της εὐθυνητριάς, λίθινοι σταυ-ροί) που συναντούμε στό καθολικό της μονής Θερμοπυλῶν.

β) *Τό στοιχείο της κρηπίδας*: Χαρακτηριστική είναι γιά τό μνημείο των Θερμοπυλῶν και ή ὕπαρξη του στοιχείου της βάσης-κρηπίδας⁶⁰ που, κατά την άποψη του Χ. Μπούρα, από τη μία —ένταγμένο στα χρονικά όρια— χαρακτηρίζει τους ελλαδικούς ναούς της εποχής των Κομνηνῶν⁶¹ και από την άλλη —στό χώρο των αισθητικών αντιλήψεων— εκφράζει τό κλασικι-στικό πνεῦμα που κυριάρχησε στη βυζαντινή αρχιτεκτονική του 11ου-12ου αϊ. με την προτίμηση προς την τριπλή σύνθεση στη διάρθρωση των ὄψεων⁶². Τό μνημείο των Θερμοπυλῶν ὡς προς τη σύσταση του οικοδομικού ὕλικου θυμίζει (βλ. πίν. 5β) τά κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας ἀνάλογων βασιλικῶν⁶³, ἀλλ' ακολουθεῖ και τη μορφή ορισμένων μεσοβυζαντινῶν ελλαδικῶν μνημείων, ὅπως ὁ Σωτήρας της 'Αμφισσας (βόρεια πλευρά)⁶⁴, ή 'Αγ. Τριάς του Κριεζῶτη⁶⁵, οί τρείς ναοί της 'Αργολίδος⁶⁶, ή Γοργοεπή-κοος των 'Αθηνῶν⁶⁷.

γ) *Μεγάλοι λίθινοι σταυροί στην τοιχοποιία*: Οί μεγάλοι σταυροί που σχη-ματίζονται με ὀγκώδεις λίθους ἀνά δύο σε κάθε πλευρά (βόρεια και νότια) του ναού χαρακτηρίζουν μία σειρά μνημείων της ελλαδικής αρχιτεκτονικής

60. Γιά τό στοιχείο της κρηπίδας βλ. γενικά Ν.Κ. Μουτσπούλου, 'Ο Ταξιάρχης Καλυβίων παρά την Κάρυστον, *ΑΕΜ* 8, 1961, σ. 206 σημ. 6. Ε. Stikas, L'eglise byzantine de Christianou, Paris 1961, σ. 24 Χ. Μπούρας, 'Η Παλαιοπαναγία στην Μανωλάδα, *ΕΕΠΣΠΘ* 4, 1969-1970, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 254. Του ίδιου, Βυζαντινές «'Αναγεννήσεις», σ. 262.

61. Του ίδιου, 'Η Παλαιοπαναγία στην Μανωλάδα, σ. 254.

62. Του ίδιου, Βυζαντινές «'Αναγεννήσεις», σ. 262. Πρβλ. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, σ. 51 σημ. 162. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, Τό μοναστήρι του 'Αγ. Λαυρεντίου Πηλίου σ. 237.

63. Βλ. σημ. 47, 48 ἑδῶ. Βλ. επίσης, F.W. Deichmann, Die Basilica im Parthenon, *AM* 63-64, 1938-1939, σ. 132-133, πίν. 22-23. Γ.Α. Σωτηρίου, 'Ανασκαφαί ἐν τῇ Παλαιᾷ Σπάρτῃ, *ΠΑΕ* 1939, σ. 108, πίν. ἐναντι σ. 118 κ.ά. Γιά τά χρονολογικά ζητήματα της βασιλικῆς του 'Οσίου Νίκωνος βλ. τώρα, Π.Α. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις στην λεγομένη βασιλική του 'Αγίου Νίκωνος, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Σπάρτη 7-14 Σεπτ. 1975, τόμ. Β', 'Αθήναι 1976-1978, σ. 273-282, με περίληψη στη γαλλική γλώσσα σ. 282-285.

64. 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, 'Ο παρά την 'Αμφισσαν ναός του Σωτήρος, σ. 186 εικ. 4.

65. Του ίδιου, 'Η 'Αγ. Τριάς του Κριεζῶτη, σ. 3 εικ. 1.

66. Παναγία του Μέρμπακα: Α.Σ. Struck, Vier byzantinischen Kirchen von Argolis, *AM* 34, 1909, σ. 226, πίν. VI2 και XI-7 Κοίμηση της Θεοτόκου του Χώνικα: δ.π., σ. 226 πίν. VII 1-2 και IX 1-6 'Αγία Μονή Ναυπλίου: δ.π., πίν. VIII και XI 1-6 πρβλ. Γ.Α. Χώρα, 'Η «'Αγία Μονή» 'Αρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ 'Αργους, 'Αθήναι 1975, σ. 74-75, εικ. 2 και πίν. 3αβ.

67. Κ. Michel-A.S. Struck, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, *AM* 31, 1906, σ. 281 κ.έ. εικ. 30 (σχέδ. Barsky). Πρβλ. Μανόλη Χατζηδάκη, Μνημεία 'Αττικής και Βοιωτίας, 'Αθήναι 1956, σ. 23, εικ. 8. Του ίδιου, 'Η μεσοβυζαντινή τέχνη, ἔγχρ. φωτογραφία της σελ. 399.

51. Βλ. πίν. 5α. Πρβλ. Π. Λαζαρίδη, *ΑΔ* 20, 1965 (1967), Χρονικά Β², πίν. 365α.

52. Γι' αυτή τη μορφή τοιχοδομίας βλ. γενικά, Π.Α. Βοκοτοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, σ.

144. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, σ. 156, 175.

53. Π.Α. Βοκοτοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, σ. 142-143.

54. 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, 'Ο 'Αγ. Δημήτριος της Βαράσοβας, σ. 105-106, εικ. 1, 2.

55. Του ίδιου, 'Ο παρά την 'Αμφισσαν ναός του Σωτήρος, *ΑΒΜΕ Β'*, 1936, σ. 184, εικ. 3. Μανόλης Χατζηδάκης ('Η μεσοβυζαντινή τέχνη, 'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους, τόμ. Η', ἦναι 1979, σ. 398) ἐντάσσει τό μνημείο στό β' μισό του 12ου αϊ. 'Η χρονολόγηση του λάνδου είναι, κατά τη γνώμη μου, πιό ἐνδεδειγμένη.

56. 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, 'Η παρά την 'Αρταν μονή των Βλαχερνῶν, *ΑΒΜΕ Β'*, 1936, σ. 15, 6, 7. Πρβλ. Π.Α. Βοκοτοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, σ. 22, πίν. 8α, 9αβ.

57. Ρέας Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, Παρατηρήσεις στό μοναστήρι του 'Αγ. Λαυρεντίου ιου, σ. 237, πίν. 95αβ.

58. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, σ. 67, πίν. 25β.

59. 'Ο.π., σ. 103, πίν. 45α.

ύ χρονολογούνται στον 11ο ή τον 12ο αιώνα⁶⁸. Κατά την άποψη του Χ. Πούρα μπορούμε να διακρίνουμε κάποια εξέλιξη του συγκεκριμένου ρητορικού στοιχείου στην τοιχοδομία. Οι σταυροί του καθολικού των ερμούλων δεν παρουσιάζουν τη συνεχή διάταξη που συναντούμε στους αγ. 'Αποστόλους του Σολάκη (γύρω στο 1000)⁶⁹, στην Τράπεζα της μονής υ 'Οσίου Λουκά (άρχες 11ου αιώνα)⁷⁰ ή εκείνη της μονής Δαφνίου (τέλη ου αιώνα)⁷¹ και του Σωτήρα Χριστιάνου (γύρω στα 1070)⁷² διατηρούν με τον κο τους κάποια αρχαϊκή μεγαλοπρέπεια που παρατηρείται σε αντίστοιχα ιραδείγματα μεγάλων σταυρών του 'Αγ. Δημητρίου Βαράσοβας⁷³, του στήρα της 'Αμφισσας⁷⁴ ή του καθολικού της μονής Σαγματά⁷⁵. Οι πλίνθοι υ περιβάλλουν τα εξωτερικά όρια των κεραιών δεν παρουσιάζουν επίσης | συνεχή μορφή και την τελειότητα των παραδειγμάτων που χρονολο- ούνται στον 12ο αιώνα. (Κοίμηση του Χώνικα⁷⁶, 'Αγ. Μονή 'Αρείας⁷⁷, Σωτή- ι Καμένων Βούρλων⁷⁸, 'Αγ. Χαράλαμπος Καλαμάτας)⁷⁹ και το σύνολο δέ ακρίνεται για τον επιτηδευμένο διακοσμητικό χαρακτήρα που παρατηρεί- ι στους σταυρούς του 'Αγ. 'Ιωάννου στο Λιγουριό⁸⁰ ή της Παλαιοπανα- ας στη Μανωλάδα⁸¹. 'Η συμμετρική διάταξη των σταυρών (βλ. πίν. 4αβ) μίζει παρόμοιους τρόπους που εφαρμόζονται σε 'Αργολικά μνημεία

68. Για τους μεγάλους λίθινους σταυρούς στην τοιχοδομία των έλλαδικών ναών βλ. A.S. Struck, Vier byzantinischen Kirchen von Argolis, σ. 226. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 (άνατ. Var. Repr., London 1974), σ. 279. 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, [Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας, ABME A', 1935, σ. 17· του ίδιου, 'Η 'Επισκοπή του μαλά, σ. 28-29. Ε.Γ. Στίκα, 'Ο ναός των 'Αγίων 'Ασωμάτων «Θησείου», σ. 118· του ίδιου, L'Église de Christianou, σ. 50· του ίδιου, Τό οικοδομικόν χρονικόν της μονής του όσιου Λουκά εκίδος, 'Αθήναι 1970, σ. 107. Π.Α. Βοκοτοπούλου, 'Αγ. 'Ιάσων και Σωσίπατρος, σ. 162. Χ. τούρα, 'Η Παλαιοπαναγιά στην Μανωλάδα, σ. 257· του ίδιου, 'Αγ. 'Ιωάννης Λιγουριού, σ. 12. Κ. Δ. Καλοκύρη, Βυζαντινά 'Εκκλησία 'Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 73, σ. 58. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, σ. 164 σημ. 622.

69. Ε.Γ. Στίκα, 'Ο ναός των 'Αγ. 'Ασωμάτων «Θησείου», σ. 117, εικ. 2 (της σ. 118).

70. Του ίδιου, Τό οικοδομικόν χρονικόν της μονής όσιου Λουκά, σ. 216, παρένθετος πίν. Για την χρονολόγηση που προτείνεται από τον Μανόλη Χατζηδάκη βλ. Περί της μονής όσιου Λουκά νεώτερα, 'Ελληνικά 25, 1972, σ. 298-313· πρβλ. του ίδιου, 'Η μεσοβυζαντινή γνη, σ. 294.

71. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 22-23, πίν. IV, 1· VI, 1.

72. E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, σ. 50 εικ. 4, 26.

73. 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, 'Ο 'Αγ. Δημήτριος της Βαράσοβας, σ. 106-107, εικ. 1.

74. Του ίδιου, 'Ο παρά την 'Αμφισσαν ναός του Σωτήρος, σ. 184, εικ. 4.

75. Του ίδιου, 'Η έν Βοιωτία μονή του Σαγματά, σ. 88, εικ. 8-10.

76. A.S. Struck, Vier byzantinischen Kirchen, σ. 226-227, πίν. VII, 2, IX, 4.

77. 'Ο.π., πίν. XI, 4. Πρβλ. Γ.Α. Χώρα, 'Η «'Αγία Μονή» 'Αρείας, σ. 75, πίν. 3αβ.

78. Π. Λαζαρίδη, Μεσαιωνικά Φθιώτιδος-Φωκίδος, AD 17, 1961-1962, Β', Χρονικά, 'Αθήναι 1963, σ. 144, πίν. 177δ. Πρβλ. Τρ.Δ. Παπαναγιάτου, 'Ιστορία και μνημεία της λιώτιδος, σ. 295 εικ. 178.

79. A. Bon, Églises byzantines de Calamata, Actes VI Congr. Inter. Byz., Paris 1951, τ. II, 45.

80. Χ. Μπούρα, 'Αγιος 'Ιωάννης στο Λιγουριό, σ. 10-12, πίν. 2α.

81. Του ίδιου, 'Η Παλαιοπαναγιά στην Μανωλάδα, σ. 257-258, πίν. 5α.

('Αγ. Μονή, Κοίμηση Χώνικα). Πιό ένδεδειγμένη είναι λοιπόν ή τοποθέ- τηση των σταυρών του καθολικού των Θερμοπυλών, στή σύγκρισή τους με τά γνωστά παραδείγματα του 11ου και 12ου αιώνα, στίς άρχες του 12ου αιώνα. δ) Τό «μαρμαροθέτημα» στην επίστρωση του δαπέδου: Στο χώρο που όρίζουν οι ανατολικοί κίονες του κεντρικού κλίτους στην επίστρωση του δαπέδου του ναού διατηρείται ένα τμήμα «μαρμαροθετημένου» πάτου (πίν. 7β). 'Ενα παραλληλόγραμμο (1,27×1,16 μ.) πλαίσιο σχηματίζεται με την τοποθέτηση επιμήκων μαρμάρων που τό πλάτος της άκάλυπτης επιφάνειάς τους είναι 0,17 μ. Διακοσμητική ταινία (πλάτους 0,07 μ.) γεμισμένη με πέτρες πορφυ- ρές, λευκές και μαύρες, διαμορφώνει ένα είδος opus sectile, ένω τό κέντρο του παραλληλογράμμου καταλαμβάνει λεία μαρμάρινη πλάκα (0,68×0,77 μ.). 'Αν και ή διατάραξη των λίθων στίς αύλακώσεις είναι έμφανής, τό σύ- νολο φαίνεται να μεταφέρει τό αρχικό σχέδιο του μαρμαροθετημένου τμή- ματος της επίστρωσης σ' αυτό τό σημείο.

'Ο τρόπος διακόσμησης των δαπέδων με μαρμαροθέτημα συναντιέται συχνά σε ναούς της μεσοβυζαντινής περιόδου⁸². 'Αν και ή διακόσμηση του τμήματος που μάς ένδιαφέρει έντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα της μεσοβυζαντινής διακοσμητικής με τά γεωμετρικά θέματα⁸³, δεν παρουσιάζει την επιμέλεια που συνήθως χαρακτηρίζει ανάλογα παραδείγματα μεσο- βυζαντινών μνημείων. Συγγενεύει μάλλον με τό πρόχειρο ομοιότροπο μαρμαροθέτημα της πρόθεσης του ναού του 'Αγ. Νικολάου Καλλίου⁸⁴ και τό μικρότερο μαρμαροθετημένο παραλληλόγραμμο του καθολικού της μονής Εικοσιφοίνισσας⁸⁵.

ε) 'Η μορφολογία των άψίδων του 'Ιεροϋ Βήματος: Στη διαμόρφωση του 'Ιεροϋ Βήματος την ύπαρξη των τρίπλευρων έξωτερικά άψίδων στην κάτω- ψη μπορεί κανείς να συνδέσει με τό γεγονός της χρήσης αρχαίου οικοδομι- κοϋ υλικού που έννοούσε μιά τέτοια λύση⁸⁶. 'Οπως είναι γνωστό, οι τρί- πλευρες άψίδες είναι σπάνιες σε ναούς της Κάτω 'Ελλάδας πρίν από τά μέσα του 10ου αιώνα⁸⁷. 'Η έλλαδική σχολή από τό β' μισό του 10ου αιώνα εφαρ- μόζει συχνότερα και επιβάλλει τελικά τη μορφή της τρίπλευρης άψίδας στην ανατολική όψη των ναών. 'Η επίδραση που άσκησε ό ναός της Πανα- γίας του 'Οσίου Λουκά στη διαμόρφωση της ανατολικής όψης των μνημεί-

82. Βλ. πρόχειρα, Π.Α. Βοκοτοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, σ. 150.

83. Βλ. σχετικά Μαρίας Καμπούρη, Νέα στοιχεία από την μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού της μονής Εικοσιφοίνισσης, ΕΕΠΣΠΘ Ε' 1971, σ. 138-144. Παναγιώτας 'Ασημακο- πούλου- 'Ατζακά, 'Η τεχνική opus sectile στην έντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα με βάση τά μνημεία και τά κείμενα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 182-192.

84. Βλ. Β.Χ. Πετράκου, 'Αρχαιότητες και μνημεία Φθιώτιδος και Φωκίδος, AD 27, 1972, Χρονικά Β', 'Αθήναι 1977, σ. 383, πίν. 321α.

85. Μαρίας Καμπούρη, Νέα στοιχεία, σ. 139, εικ. 2.

86. Π.Α. Βοκοτοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, σ. 101-102.

87. Του ίδιου, 'Αγ. 'Ιάσων και Σωσίπατρος, σ. 159. Πρβλ. του ίδιου, Παρατηρήσεις στην λεγομένη βασιλική του όσιου Νίκωνος, σ. 277 σημ. 3-5.

ων του 11ου και 12ου αι. είναι εμφανής και τα πρότυπα διαπιστωμένα⁸⁸. Στην ομάδα των ναών που ακολουθούν αυτή τη μορφολογία ανήκει ο ναός του 'Αγ. 'Ιωάννου —μόλο που δέ διατηρεί ολόκληρη την αρχική ανατολική του ὄψη—, που, όπως διαπιστώθηκε, βρίσκεται γενικά πάρα πολύ κοντά στην ανάλογη διάταξη που παρατηρείται στο γειτονικό καθολικό της μονής του Σωτήρα Καμένων Βούρλων (βλ. πίν. 5α) και σ' ένα σύνολο ναών με κρηπίδωμα και τρίπλευρες ὑψηλές ἀψίδες που ακολουθούν την ομάδα των 'Αργολικών μνημείων της ελλαδικής σχολής.

ς') *Γλυπτά*: Δείγματα της παλιάς γλυπτικής διακόσμησης του ναού διατηρούνται σε δύο κομμάτια μαρμαρίνων επιθημάτων (πίν. 7α) που φυλάγονται τώρα στο 'Ιερό Βήμα, πλάι στην 'Αγ. Τράπεζα (τή στηριγμένη σ' ένα κομμάτι ἀρράβδωτου κίονα) σ' ένα τρίτο επίθημα, του κιονίσκου του παραθύρου της ἀψίδας του 'Ιεροῦ Βήματος, και σε δύο κομμάτια γεισων που στέφουν την κορυφή των σταθμών των παραθύρων στην ἀψίδα του 'Ιεροῦ ἢ στο πρώτο, ψηλά, παραλληλόγραμμο ΝΑ παράθυρο του ναοῦ.

'Από τα δύο ἐλεύθερα κομμάτια των επιθημάτων που προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ μνημεῖο μόνο τὸ ἕνα σώζεται ἀκέραιο. Ἔχει μήκος 0,55 και πλάτος 0,20 μ. Στὴ μιά λοξόμητη πλευρά φέρει γλυπτικό διάκοσμο τρισχιδῶν ταινιῶν που με τὴ διασταύρωσή τους διαμορφώνουν ὀκτώσχημο πλέγμα. Οἱ ταινίες στὸ ἐσωτερικὸ ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλα. Ἡ ἐραλδικὴ διάταξή τους στὸ μεγαλύτερο κυκλωτέρες πλαίσιο τοῦ ὀκτώσχημου πλέγματος ἐπιτρέπει τὴ συμμετρικὴ ἔνωση των ἀπολήξεων τοῦ ἐνὸς φύλλου και τὴ διαμόρφωση ἐνὸς καρδιόσχημου πέρατος που βρίσκεται στὸν ἄξονα τοῦ μικρότερου πλαισίου τοῦ συνολικοῦ κοσμήματος (βλ. πίν. 7α).

Τὸ μικρότερο, μισὸ περίπου στὸ μήκος σὲ σύγκριση με τὸ πρώτο, ἐπίθημα εἶναι σπασμένο στὴ λοξόμητη πλευρά του. Σῶζει ὅμως τὴ βάση κάποιου καρδιόσχημου κοσμήματος, ἕνα θέμα που συνηθίζεται σὲ ναοὺς και ἰδίως σὲ τέμπλα τοῦ 11ου και 12ου αι.⁸⁹

Τὸ τρίτο ἐπίθημα που βρίσκεται σήμερα στὸν κιονίσκο τοῦ παραθύρου τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ 'Ιεροῦ Βήματος φέρει στὴν ἐξωτερικὴ λοξόμητη πλευρά γλυπτικό διάκοσμο φυλλοφόρου σταυροῦ. Πάνω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κεραία τοῦ σταυροῦ, στίς γωνίες που σχηματίζονται με τὴ συνάντηση των κεραίων, οἱ συντετηγμένες ἐπιγραφές IC XC μᾶς παρέχουν ἕνα δείγμα γραφῆς ἐπίσημης τῆς κομνηνείας περιόδου. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐντάσσεται, πλάι στὰ προηγούμενα γλυπτά, και ὁ διάκοσμος τοῦ ἐπιθήματος που φράζεται ἀπὸ ὑαλοπίνακα στὸ στενὸ φωτιστικὸ παράθυρο τοῦ 'Ιεροῦ, δυσκολεύοντας τὴν ἀκριβὴ μέτρησή του.

Τόσο ἡ τεχνικὴ τοῦ διπλεπίπεδου ἀναγλύφου που χαρακτηρίζει τὸ 12ο αι. ὅσο και τὸ θεματολόγιο των τριταينيωτῶν βλαστῶν με τίς τρίφυλλες

ἀπολήξεις φέρνει κοντά τὰ γλυπτά τοῦ καθολικοῦ των Θερμοπυλῶν σὲ μιά ομάδα ἀναγλύφων που μελέτησε τελευταῖα ἡ Λ. Μπούρα⁹⁰. Ὑστεροῦν ὅμως ὡς πρὸς τὴν τεχνολογία και τὴν ἐπιμελημένη τεχνικὴ ἀπόδοση, ὥστε με κάποια βεβαιότητα νὰ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ χρονολογημένα στὰ μέσα περίπου τοῦ 12ου αι. γλυπτά τῆς ομάδας που ἀναφέρθηκε.

'Απὸ τὰ τοποθετημένα σὲ δευτέρη χρῆση κιονόκρανα των ἀνατολικῶν κίωνων τοῦ ναοῦ διατηρεῖται καλύτερα ἐκεῖνο τοῦ ΝΑ κίονα (βλ. πίν. 6β). Εἶναι δίζωνο «κορινθιάζον» και στολίζεται με μιά σειρά ἀπὸ φύλλα σὲ κάθε ζώνη: κάτω, τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας κάμπτονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω· πάνω, τὰ σχηματικὰ λογχοειδῆ φύλλα ἀποδίδονται σχεδόν πρόστυπα. Τὸ κιονόκρανο, ὡς πρὸς τὸ θέμα των λογχοειδῶν (ἢ καλαμοειδῶν) φύλλων, μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με ἀντίστοιχο γλυπτικὸ μεσοβυζαντινὸ θεματολόγιο⁹¹, ἀλλὰ τὸ σύνολο θυμίζει ἔντονα ὀρισμένα κιονόκρανα ἀπὸ τὴν Ἡπειρο (Νικόπολη, Παρηγορητίσσα τῆς Ἄρτας, Παντάνασσα Φιλιππιάδας)⁹².

Στὸ κιονόκρανο τοῦ ΒΑ κίονα (βλ. πίν. 6α) ἡ ἀπολάξευση περιορίσε τὸ διάκοσμο του σὲ λίγα ἀπομεινάρια ἀπὸ λογχοειδῆ φύλλα και φύλλα μαλακῆς ἄκανθας που διαμορφώνει καρδιόσχημα κοσμήματα· τόσο τὸ θεματολόγιο ὅσο και ἡ τεχνικὴ, ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοῦ γλυπτοῦ, φανερώουν ὅτι ἡ χρονολόγηση τοῦ δευτέρου κιονοκράνου πρέπει νὰ εἶναι πιὸ προχωρημένη.

Χρονολόγηση: Ἀπὸ τὴν ἐρευνα των στοιχείων που ἐξετάσαμε μεμονωμένα γίνεται φανερό ὅτι ἡ γενικότερη χρονολόγηση τοῦ μνημείου στὴν ἐποχὴ των Κομνηνῶν εἶναι ἀδιαμφισβήτητη. Ἡ συνύπαρξη των στοιχείων που συναντιοῦνται, ὅπως εἶδαμε, σὲ ὀρισμένα μνημεῖα τοῦ 11ου και τοῦ πρώτου κυρίως μισοῦ τοῦ 12ου αι. μπορεῖ ἴσως νὰ ὀδηγήσει σὲ μιά ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Ὅρισμένες μορφολογικὲς ὁμοιότητες που παρατηροῦνται στὴ σύγκριση με τὸ ναὸ τοῦ Σωτήρα κοντά στὴν Ἀμφισσα⁹³ και με τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρα στὴν περιοχή των Καμένων Βούρλων⁹⁴ ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι μιά χρονολόγηση τοῦ μνημείου στίς ἀρχές τοῦ 12ου αι. εἶναι ἡ πιὸ ἐνδεδειγμένη.

Θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ κάτι γιὰ τὴ χρῆση τοῦ μνημείου: ἂν ἡ τυπολογία του ἀκολουθοῦσε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ σημερινή, τότε, ὅπως

90. Laskarina Bouras, Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece, *ΔΧΑΕ*, τόμ. Θ', 1977-1979, σ. 63-75.

91. R. Kautzsch, Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin-Leipzig 1936, ἀριθμ. 745, πίν. 44.

92. Π.Α. Βοκοπούλου, Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976, *ΑΑΑ*, τόμ. 10, τεύχ. 2, 1977, Ἀθῆναι 1978, σ. 159, 160 και εἰκ. 13 και 16.

Συγγενικὸ θεματολόγιο διαπιστώνεται και σὲ κιονόκρανα τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά. Α. Grabar, Sculptures byzantines du moyen age, τόμ. II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, σ. 147, πίν. CXXXV b. Πρβλ. ἐπίσης κιονόκρανα ἀπὸ τὴ μονὴ Λουκοῦς (πίν. 8β).

93. Κρηπίδωμα, λίθινοι σταυροί, τρίπλευρες ἀψίδες, τοιχοδομία.

94. Κρηπίδωμα, λίθινοι σταυροί, τρίπλευρες ἀψίδες, συγγενικὴ τεχνικὴ λιθοδομῆς.

88. Βλ. Μανόλη Χατζηδάκη, Ἡ μεσοβυζαντινὴ τέχνη, σ. 295.

89. Ἀν.Κ. Ὁρλάνδου, Παλαοχριστιανικά και βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου, *ΑΒΜΕ Β'*, 1973, σ. 121-122, εἰκ. 90Δ.

ἔχει παρατηρηθεῖ⁹⁵, ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ κτηρίου τό κατατάσσει αὐτόματα στό σύνολο τῶν καθολικῶν πού ἀκολουθοῦν τή βασιλική, τύπο πού χρησιμοποιοῦνταν συχνά σέ καθολικά μονῶν ἢ ἔδρες ἐπισκοπῶν καί ταίριαζε μᾶλλον σέ ἱδρύματα περιφανή.

Ἐχοντας ὑπόψη τά ἀρχαιολογικά δεδομένα τοῦ μνημείου τῶν Θερμοπυλῶν μποροῦμε, νομίζω, τώρα νά ἀναφερθοῦμε στίς πηγές, θέτοντάς τους συγκεκριμένα ἐρωτήματα καί νά δοῦμε πρωταρχικά μιά ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη πρὸς τόν «δεσπότη» τῆς Ἡπείρου Θεόδωρο Κομνηνὸ Ἀγγελο Δούκα. Στὴν ἐπιστολή αὐτή ὁ Μιχαήλ, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ μέ συντομία στά δεινὰ τῆς ἐξορίας του καί ἐκφράσει τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴν τύχη τοῦ ὑπόδουλου στοὺς Φράγκους ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ, αἰτιολογεῖ τὴν ἀπόφασή του νά ἀπομονωθεῖ στὴ *μονὴ τοῦ Προδρόμου*⁹⁶. Στὴ συνέχεια θά προβάλλει τοὺς λόγους πού τόν παρότρυναν νά ἐπιλέξει τό τελευταῖο καταφύγιο τῆς ἐπίγειας διαμονῆς του καί πού τόν ἀναγκάζουν νά μὴ δεχτεῖ τὴν πρόταση τοῦ Θεοδώρου νά φιλοξενηθεῖ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς δικτῆς του ἐπικράτειας. Ἡ σύγχρονη ἱστορική πραγματικότητα καί ἡ προσωπική του κατάσταση εἶναι οἱ ἀμεσότεροι λόγοι πού ὑπαγορεύουν τὴν ἀρνήσή του: *Ὅτε ἐξ Εὐβοίας ἀφικνούμην δεῦρο, συμβέβηκεν εἰς ταῦτο τὰς κεφαλὰς τῆς Ἑλλάδος ἀθροίζεσθαι, οἷς καὶ ἡ ἡμετέρα μετάβασις ἀκουστὴ γενομένη ὑπόνοιαν ἐνέβαλεν ὥς οὐχ ἐτέρωσε, ἀλλ' εὐθὺ τῆς σῆς ἀντιλήψεως φέρομαι δῆπουθεν, καὶ οὐ μικρῶς ἐμπικραίνόμενοι τῷ ἀκούσματι, ὥς οἱ παρατυχόντες δεδηλώκασι, δῆλοι ἦσαν κακὸν τι μέγα ἀνταποδοῦνται τοῖς τε συνοδεύσασιν ἐμοῖς ἀνεψιοῖς καὶ τῇ ὑποδεξαμένη με ταύτῃ εὐαγεστάτῃ μονῇ. Ἐντεῦθεν δειλαινομένοι οἱ τε ἐμοὶ προσγενεῖς καὶ ὁ πανοσιώτατος καθηγούμενος, μήποτε ἐκ τῆς καχυπόπτου ταύτης ὑπονοίας τὴν ἄμυναν εἰς αὐτοὺς ἐπενέγκωσι· προχειρότατοι γάρ εἰσιν ἀπάντων βαρβάρων ἀνασκολοπίζειν καὶ συμφορὰς ἐσχάτας ἐτέρας ἐπιτρίβειν καὶ διὰ μόνην ὑπόνοιαν παρενέβαλον ἑαυτοὺς ἐγγυητὰς ὥς οὐ πορρωτέρω τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ μεταβήσομαι, καὶ οὕτω τὸ ἀγριαῖνον αὐτοὺς σκάνδαλον διεπράναν⁹⁷.*

Στὴν αἴτηση τῆς συγγνώμης τοῦ παραλήπτη ὁ γηραιὸς μητροπολίτης θά γράψει: *Σύνγνωθι γοῦν κάμοι τῆς οὐχ ἔκουσίου παραιτήσεως ὁ συγγνωμονικός καὶ φιλάνθρωπος καί με παροικοῦντα δεῦρο νόμισον ἓν τινι τῶν ἐπὶ τὴν σὴν ἐπικράτειαν φροντιστηρίων παροικεῖν. Σὸν γάρ ἐστι καὶ τοῦτο· καὶ ὅπερ ἐμελλον αὐτόθι ποιεῖν, ὑπερεὔχεσθαι σου μόνον δῆλα δὴ, τοῦτο κἀνταῦθα ποιῶ μετὰ τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου καὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν σεμνῆς ἀδελφότητος, τοσαύτην μνεῖαν ποιουμένων ἐκάστοτε τῆς σῆς ἀντιλήψεως ὁπόσῃν καὶ τοῦ μακαρίτου προσγενοῦς σοὶ καὶ κτήτορος⁹⁸. Εἶναι προφανές ὅτι μέ τὴν τελευταία του*

95. Βλ. σχετικὰ, Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 102-103, 105. Πρβλ. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 145-146.

96. Μιχαήλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. Β', σ. 326-329.

97. Ὁ.π., σ. 328, 5-19.

98. Ὁ.π., σ. 329, 10-18.

φράση ὁ Χωνιάτης ἀναφέρεται, ὅπως ὑπέδειξα καὶ ἄλλοῦ⁹⁹, στὴ σχέση τοῦ Θεοδώρου μέ τὸν οἶκο τῶν πρώτων Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ πληροφορίες πού μᾶς παρέχονται ἀπὸ τὴν ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη πρὸς τὸ Θεόδωρο Δούκα μποροῦν νά συνοψιστοῦν στὰ ἑξῆς: α) ἡ *μονὴ τοῦ Προδρόμου* βρισκόταν κοντὰ στὴν ἔδρα τοῦ Φραγκικοῦ τιμαρίου (οὐ πορρωτέρω τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ) σέ μιά τοποθεσία πού ἦταν μᾶλλον κοντὰ στά σύνορα μέ τὸ κράτος τῆς Ἡπείρου¹⁰⁰, ἀλλὰ δέν ὑπαγόταν στὴν ἐπικράτεια τοῦ Θεοδώρου Δούκα (παροικοῦντα δεῦρο νόμισον ἓν τινι τῶν ἐπὶ τὴν σὴν ἐπικράτειαν φροντιστηρίων παροικεῖν). β) Ἡ *μονὴ τοῦ Προδρόμου*, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπιστολή, σχετιζόταν μέ τὸν αὐτοκρατορικό οἶκο τῶν Κομνηνῶν (τοσαύτην μνεῖαν ποιουμένων ἐκάστοτε τῆς σῆς ἀντιλήψεως ὁπόσῃν καὶ τοῦ μακαρίτου προσγενοῦς σοὶ καὶ κτήτορος).

Ποιὸς εἶναι ὁ μακαρίτης πρόγονος τοῦ Θεοδώρου Δούκα καὶ κτήτορας τῆς *μονῆς τοῦ Προδρόμου*; Στὸ ἐρώτημα ἔρχεται ν' ἀπαντήσει μιά πολύτιμη, ἀδιάσειστη, μαρτυρία πού ἔχουμε ἀπὸ ἄλλη ἐπιστολή τοῦ Χωνιάτη πρὸς τὸ Θεόδωρο Λάσκαρη: *Ὅς ταῖς πέριξ τῶν Ἀθηνῶν νήσοις εἰς μάτην ἐνδιατρίψας χρόνον μακρόν, ὥς οὐδὲν ἔγνων ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς ἐμῆς ποιήσεως γενόμενος, ἄρας ἐκεῖθεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου τοῦ οἰκοδομηθέντος παρὰ τοῦ μακαρίτου Κομνηνοῦ κῦρ Ἀλεξίου κατεσκήνωσα¹⁰¹. Ἡ μονὴ λοιπὸν τοῦ Προδρόμου ἦταν ἱδρυμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118) καὶ ὁ Θεόδωρος Δούκας ἦταν ἐγγονὸς τῆς Θεοδώρας τῆς θυγατέρας τοῦ Ἀλεξίου Α'¹⁰², σχέση πού ὑπαινίσσεται τό χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη.*

Δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀμφισβητήσει τὴν ἀποψη τοῦ G. Stadtmüller σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ *μονὴ* πού ἀναφέρεται σέ δύο ἐπιστολές τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' ταυτίζεται μέ τὴν *μονὴν τοῦ Κομνηνοῦ* πού μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη¹⁰³.

Σέ ἐπιστολή πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Λαρίσης καὶ τοὺς ἐπισκόπους Δαυλείας καὶ Κίτρους ὁ Ἰννοκέντιος ἀξιῶναι νά ἐξεταστεῖ προσεκτικὰ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Θερμοπυλῶν ἡ θέση τῶν μοναχῶν τοῦ μοναστηρίου *quae Communio vulariter appellatur*¹⁰⁴. Σέ ἄλλη ἐπιστολή, πού ἀπευθύνεται πρὸς τὸν

99. Βασίλη Κατσαροῦ, Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στό Εὐπάλιο, σ. 26-27.

100. Βλ. τὸν πρόσθετο χάρτη μετὰ τὴ σ. 252 στό βιβλίο τοῦ D.M. Nicol, The Despotate of Epirus, ὅπου μέ διακεκομμένη γραμμὴ σημειώνονται τὰ ὅρια.

101. Μιχαήλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. Β', σ. 355, 15-19.

102. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München³ 1963, σ. 357, σημ. 3.

103. G. Stadtmüller, Michael Choniates, σ. 205-206 (84-85) σημ. 5.

104. Βλ. Epistolarum accedunt prima, decretalium à Rainazio Diacono, edidit Stephanus Baluzius, τόμ. II, Paris 1682, σ. 256 α. Πρβλ. P.L., τόμ. 216, στ. 1557. Εὐχαριστίες ὀφείλω στό Pontificio Istituto Orientale καὶ στὸν κ. Γ. Θεοδοπούδη πού μέ βοήθησαν στό νά δῶ τὴν ἔκδοσιν Baluze.

οχιεπίσκοπο Ν. Πατρῶν, τὸν ἐπίσκοπο Κίτρους καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐκλεκτό *λήρωμα* τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, ὁ πάπας ἐκφράζει τὴ συγκατάθεσή του τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἐπισκόπου Θερμοπυλῶν νὰ σεβαστεῖ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ ἡγουμένου καὶ τῶν μοναχῶν τῆς *μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ* καὶ νὰ τοὺς ἐπιβά-
ει τὶς ὑποχρεώσεις τους¹⁰⁵.

Οἱ μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰννοκεντίου Γ', πού ἡ μιά ρονολογεῖται ἀπὸ τὶς 5 Φεβρουαρίου 1208 καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὶς 7 Ἀπριλίου αὐτοῦ 1210, εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικές ὄχι μόνο γιὰ τὸν τοπογραφικὸ ροδιορισμὸ τῆς *μονῆς Προδρόμου* ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο πού ἀκολούθησε τὰ γεγονότα τοῦ 1204. Σύμφωνα μέ ὅσα ἀραδίδονται ἀπὸ τὶς ἐπιστολές αὐτές οἱ πειρατικές ἐπιδρομές στὴν περιο-
ρὴ ἀνάγκασαν τὸν ἐπίσκοπο τῆς νεοσύστατης λατινικῆς ἐπισκοπῆς τῶν θερμοπυλῶν, πού ἔδρευε ἀρχικὰ σὲ κάποια τοποθεσία κοντὰ στὴ θάλασσα, ἀ ἀποσυρθεῖ στὴ Βοδονίτσα. Ἡ σφαγὴ τοῦ τρίτου ἐπισκόπου στὴ Βοδονί-
τσα ἀπὸ τοὺς πειρατὲς ἐπέβαλε τὴ μεταφορὰ τῆς ἐπισκοπῆς σὲ κάποιο ἀπό-
ερο μοναστήρι ὀρθόδοξο, τὴ *μονὴ τοῦ Κομνηνοῦ*¹⁰⁶, πού ἡ θέση καὶ προφα-
ως ἡ ὀχύρωσή του φαίνεται πὼς ἐξασφάλιζαν τὴ σχετικὴ ἡρεμία τοῦ κλή-
ου. Αὐτὸς εἶναι κυρίως ὁ λόγος πού ἀναγκάζει νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θέση
ῆς *μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ* πρὸ πάνω (ψηλότερα) ἀπὸ τὴ Βοδονίτσα, γιατί
καὶ ἐκεῖ εἰσήλασαν οἱ πειραταὶ καὶ ἐφόνευσαν τὸν ἐπίσκοπον» Θερμο-
υλῶν¹⁰⁷. "Ετσι μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ
ὶόμνηνα τῆς κοιλάδας τοῦ ποταμοῦ *Βοαγγρίου*, ἂν καὶ ἀπὸ μιά πρώτη ἐκτίμη-
η τῶν πραγμάτων εὐλογηθῇ ἦταν ἡ προσφυγὴ γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς μο-
ῆς τοῦ *Κομνηνοῦ* στὸ μέρος ὅπου διασώζεται σήμερα τὸ σχετικὸ τοπωνύ-
ιο. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶχε στραφεῖ ἐξἄλλου στὸ παρελθόν καὶ ἡ
ροσοχή τοῦ J. Longnon¹⁰⁸. "Ὅμως ἡ συστηματικότερη τοπογραφικὴ ἔρευ-
α στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ *Κόμνηνα*, πού εἶναι εὐκόλα προσιτὴ ἀπὸ τὰ
μαλὰ ἐδάφη τῆς περιοχῆς τοῦ Μόλου, ἀναγκάζει νὰ σταθεῖ κανεὶς στὰ
εδομένα τῆς περιοχῆς Ἱ-Γιάννης πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ χωριά *Κό-
νηνα* καὶ *Ρεγγίνι*. Πάνω σὲ πλάτωμα ἐνός μικροῦ λόφου καὶ νοτιότερα ἀπὸ
ύγχρονο ναό, πού τιμᾶται στὴ μνήμη τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προ-
ρόμου, σώζονται τὰ ἑρείπια ἐνός μικροῦ μονόχωρου ναΐσκου ἐσωτερικῶν
ιαστάσεων 8,25 μ. μήκους (μέ τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα) καὶ πλάτους 3,70 μ.
ὁ διατηρούμενο ὕψος τῆς τοιχοδομίας (ἐνός περίπου μέτρου), στὴν ὁποία
ρησιμοποιοῦνται λίθοι μεγάλοι, παρμένον ἀπὸ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, δὲν
ᾶς παρέχει ἀσφαλὴ στοιχεῖα πού θὰ μπορούσαν νὰ διαφωτίσουν τὸ χρο-

105. Βλ. Epistolarum..., ὁ.π., σ. 427 ab. Πρβλ. P.L., τόμ. 214, στ. 234.

106. W. Miller, Ἡ Μαρικωνία τῆς Βοδονίτσας, σ. 58-59.

107. "Ὀ.π., σ. 58.

108. Βλ. J. Longnon, L'organisation de l'église d'Athènes, σ. 343 σημ. 4. Διαφορετικὴ εἶναι
ἀποψη τοῦ Γ. Μωραΐτη (Ἡ Βοδονίτσα, τὸ κάστρο τῶν Θερμοπυλῶν, Ἀθήνα 1966, σ. 61-62)
ὅς ἀποκλείει τὴν ταύτιση τοῦ τοπωνυμίου μέ τὴ μὴνὴ τοῦ Κομνηνοῦ.

νολογικὸ πρόβλημα τοῦ μνημείου. Οἱ διαφορὲς παραδόσεις τῶν κατοίκων
παρότρυναν ὀρισμένους νὰ ἐπιχειρήσουν ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο τοῦ πιθανοῦ
νάρθηκα πού θὰ ἦταν πρόσθετος στὸ ὑπόλοιπο κτήριο. Ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ
φάνηκε ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν ὀρισμένες
κατασκευές πού εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευτοῦν στὴν παρούσα κατάσταση
τοῦ χώρου, χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχεται κι
ἓνα νόμισμα τῆς ἐποχῆς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας¹⁰⁹, κινητὸ εὕρημα
χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ ναοῦ. Ἐνας
ἀρράβδωτος κίονας ἀπὸ πέτρα (μήκους 2,30 μ. καὶ διαμέτρου 0,40 μ.), πού
βρίσκεται στὸ ἔδαφος πλάι στὸ μνημεῖο, θυμίζει τοὺς δυτικούς κίονες τοῦ
καθολικοῦ τῆς *μονῆς Θερμοπυλῶν*.

Ἡ ταύτιση τοῦ λόφου Ἱ-Γιάννης τῆς περιοχῆς τοῦ χωριοῦ *Κόμνηνα* μέ
τὴν τοποθεσίαν τῆς βυζαντινῆς *μονῆς τοῦ Προδρόμου* θὰ πρέπει νὰ
ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία ἐνός ταπεινοῦ, μικροῦ κτίσματος πού
ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο κάποιου μικροῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τὸ
ὁποῖο ὑπῆρχε ἐδῶ, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν λίγων
κτισμάτων πού διαγράφονται στὸ ἔδαφος. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει
ὅτι τὸ μικρὸ μοναστηριακὸ σύνολο ἦταν μετόχι τῆς μεγάλης *μονῆς τοῦ
Προδρόμου*, ὥστε ἔτσι νὰ ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ταυτωνυμία τοῦ μικροῦ ναοῦ μέ
τὸ μεγάλο καθολικὸ (σύμφωνα μέ τὴν παράδοση π.χ. τὸ μετόχι τοῦ Ἱ-
Γιάννη, τοῦ *Κομνηνοῦ* = ὁ Ἱ-Γιάννης) καὶ τὸ γειτονικὸ τοπωνύμιο *Κόμνη-
να*¹¹⁰ πού φαίνεται νὰ περιλαμβανόταν στὸ κτηματολόγιο τῆς *μονῆς τοῦ Κο-
μνηνοῦ*.

109. Τὸ νόμισμα βρέθηκε ἀπὸ τὸν κ. Παν. Καραγκούνη, κάτοικο τοῦ χωριοῦ Ρεγγινίου.
Εἶναι γάλκινο καὶ φέρει στὴ μιά του ὄψη παράσταση τοῦ Χριστοῦ σὲ προτομῇ καὶ στὴν ἄλλη σὲ
τέσσερις στίχους τὴν ἐπιγραφή ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕ. Μόλο πού ἡ διατήρησή
του δὲν εἶναι καλὴ ταυτίζεται εὐκόλα μέ τὸν τύπο τῶν ἀνώνυμων φόλων (πρβλ. Ph. Grierson,
Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Wittemore Collection, τόμ. III,
μέρος Β', Basil to Nicephorus III (867-1081), Dumbarton Oaks-Washington 1973, σ. 655, πίν. LI
Α 2-17).

110. Ἡ ἐξάρτηση τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ τὸ ὄνομα *Κόμνη* (Κομνηνός (βλ. Κ. Ἀμάντου,
Μικρὰ Θρακικὰ Μελετήματα: Α'. Ἡ καταγωγὴ τῶν Κομνηνῶν, *Θρακικά* 10, 1938, σ. 232-233)
εἶναι ὀλοφάνερη. Ἀς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι στὴν περιοχὴ «Παλιαγιάννης» (βλ. ΑΔ 17, 1961-62
(1963), σ. 164), τρία χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ρεγγίνι (βλ. Τρ. Παπαπαναγιώτου, Ἱστορία καὶ
μνημεῖα Φθιώτιδος, σ. 305), στὸ χῶρο πού καταλαμβάνει τώρα μιά μονόχωρη μικρὴ ἐκκλησία
τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα μας, ὀρισμένα ὑπολείμματα (κομμάτια καὶ βάσεις κιόνων, πλίνθων καὶ
κεραμιδιῶν) πιστοποιοῦν ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε κάποια μικρὴ μοναχικὴ ἐγκατά-
σταση. Ἄν καὶ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Μενδενίτσα καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἱ-Γιάννη τῆς
Κόμνηνας εἶναι ἀρκετὴ, μιά ὑπόθεση ὅτι ἡ δικαιοδοσία τῆς μεγάλης *μονῆς τοῦ Προδρόμου*
ἔφτανε ὡς αὐτὴ τὴν περιοχὴ μέ ἰδρυμένα μετόχια στὰ κτήματά της δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ
παρακινδυνευμένη.
Εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς κ.κ. Νικ. Νταλλαρή, Τρ. Νάκο, Δημ. Τσεκούλη, Σάββα Ἀδάμ καὶ
Μιλτ. Κατσαρό, πού μοῦ συμπαραστάθηκαν στὴν δύσκολη προσπάθεια τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας
στὴν περιοχὴ.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου στήν περιοχή *Δρακοσπηλιά* τῶν Θερμοπυλῶν στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ., ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος στόν ὁποῖο ἀνῆκε πιθανῶς τό βυζαντινὸ μνημεῖο χρησιμοποιήθηκε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους κυρίως σέ καθολικά μεγάλων μονῶν ἢ ἔδρες ἐπισκοπῶν¹¹¹, κέντρα δηλ. ἐξέχουσας ἐκκλησιαστικῆς σημασίας, ἡ παρουσία τοῦ μεγάλου μοναστηριακοῦ συγκροτήματος μέ τήν ἐπιβλητική του ὀχύρωση, τήν ἄρτια ὁργανωμένη λειτουργικότητα τῶν οἰκοδομημάτων καί τοῦ *περιορισμοῦ*¹¹² τῆς μονῆς (σύστημα ὑδροδότησης¹¹³, κτήματα, μετόχια¹¹⁴), ὁ ἴδιος ὁ ναός μέ τίς μεγάλες του ἀναλογίες πού αἰτιολογεῖ τήν ὑποτιθέμενη προστασία κάποιου ὑψηλοῦ κτήτορα, τέλος, ἡ γεωγραφική θέση τοῦ μοναστηριοῦ σέ μιά περιοχή πού δέν ἀπομακρύνεται ἀπό τά δύο προσδιοριστικά σημεῖα πού ἀναφέρουν οἱ πηγές (τῆς Μενδενίτσας καί τῶν Θερμοπυλῶν) καί ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τή θάλασσα σέ *φύσει* ὀχυρή τοποθεσία¹¹⁵, συγκλίνουν στό νά καταλήξουμε, νομίζω, στό συμπέρασμα ὅτι ἡ μνημονευόμενη ἀπό τίς πηγές *μονή τοῦ Προδρόμου* καί τό σημερινό μοναστηριακό συγκρότημα τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Θερμοπυλῶν εἶναι δυνατό νά ταυτιστοῦν. Τήν ταύτιση ἐπικουροῦν —θά ἴλεγα μᾶλλον τήν ἐπικυρώνουν— οἱ πληροφορίες ἀπό ἕνα χωρίο τῆς *Μορφώδας* τοῦ Μιχαήλ *εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κῦρ Νικήταν τὸν Χωνιάτην*¹¹⁶. Ὁ

111. Βλ. σημ. 95 ἔδω.

112. Μέ τήν ἔννοια τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῆς μονῆς.

113. Στό νοτιοανατολικό μέρος καί κοντά στό μοναστηριακό περίβολο χρησιμοποιεῖται καί σήμερα παλιά ὁδὸδεξαμενὴ καί πλὰϊ στή νεόδμητη ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀγ. Κωνσταντίνου καί Ἑλένης ὑπάρχει ἐρειπωμένη καμαροσκέπαστη δεξαμενὴ βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ νά φωτίσει τό θέμα τῶν ὑδραυλικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς μονῆς, τόσο γιά τίς ἀνάγκες καί τήν ἐξασφάλιση τοῦ νεροῦ ὅσο καί γιά τά συστήματα ἄρδευσης τῶν κήπων καί τῶν χωραφῶν τῆς.

114. Ἀναμφίβολα ὁ ναός τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς (βλ. πίν. 8α) στήν περιοχή Πλατανάκος, χαμηλότερα ἀπὸ τή μονή (βλ. *RE*, 5A2, 1934, στ. 2407-2408 χάρτης 3), πού τὸν κατέστρεψαν οἱ λίγοι παλαιοημερολογίτες μοναχοὶ τοῦ νέου Κοινοβίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου γιά νά οἰκοδομήσουν σύγχρονο ναό, ἀνῆκε κατὰ τήν παράδοση στή μονή. Τίς πληροφορίες ὀφείλω στόν κ. Νικόλαο Νταλλαρή, παλιό κάτοικο τῆς Δρακοσπηλιάς, ὁ ὁποῖος μέ βοήθησε μέ μεγάλη προθυμία καί ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στήν ἐπίπονη τοπογραφικὴ ἔρευνα τῆς περιοχῆς. Μέ τίς πληροφορίες τους καί τήν προσωπικὴ τους παρουσία στοὺς χώρους μέ βοήθησαν κατὰ τίς μεταβάσεις μου στήν περιοχή καί οἱ κ.κ. Γ. καί Ἑλ. Κινῆ, Βασ. Λιάκος, Ἀθ. καί Κων. Νταλλαρῆς καί Γ. Σάλτας.

115. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος πού ἐπιλέχθηκε ἀπὸ τοὺς Λατίνους ἐπισκόπους ὡς ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Θερμοπυλῶν. Γιά τήν ἐπισκοπὴ καί τήν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴ μητρόπολη Ἀθηνῶν βλ. J. Longnon, *L'organisation de l'église d'Athènes par Innocent III, Mémoires de l'Institut de l'Orient Chrétien* I: Bucharest, Institut français d'études byzantines 1948) 336-346. R.L. Wolff, *The organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261: Social and administrative consequences of the Latin conquest*, *Traditio* 6, 1948, σ. 33-60, σποραδικά (ἡ μελέτη ἀνατυπώθηκε στή συλλογὴ ἀρθρῶν τοῦ συγγραφέα: *Studies in the Latin empire of Constantinople*, Var. Repr., London 1976, VIII). Εἰδικότερη βιβλιογραφία: Ἱ.Ε. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ΕΕΘΣΠΘ, τόμ. 22, παράρτημα 25)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 153.

116. Μιχαήλ Χωνιάτου τά σωζόμενα, τόμ. Α', σ. 345-366.

Μιχαήλ Χωνιάτης, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στή συμφορά τῆς ἄλωσης τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοὺς Φράγκους καί τήν ἀτυχία του νά δεῖ μέ τά ἴδια του τά μάτια τό μητροπολιτικό ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιώτισσας νά καταπατεῖται καί νά λεηλατεῖται, περνᾷ στήν ἐξιστόρηση τῶν ταλαιπωριῶν του στήν ἐξορία, πρῶτα στή νῆσο Κέω καί μετὰ στή μονή Προδρόμου: *τῆς ἰταλικῆς ἀέλλης σφοδρότερον ἐμπεισούσης μοι καὶ νῦν μὲν εἰς πολυρροθίους ἀκτὰς ἢ περιήρυντον σκόπελον ἐλαυνόμενον, νῦν δ' ἐπὶ φάραγγα ὑπάρειον πρὸ τοῦ κοινοῦ κλύδωνος ἐκβρασσόμενον, ἔνθα παρέρριμμαι μετανάστης, ἀπόκληρος, ἀνέορτος, ἄπολις, ἀγροιώτης, ὡς ἐρημικὴ τις ὁλόλυγών, ἐπὶ κλαυτὸν κατ' ἐμαυτὸν ἄδων τάμὰ καὶ κοινὰ κακὰ*¹¹⁷.

Τό κείμενο ἀνταποκρίνεται στή σημερινή κατάσταση τοῦ τοπίου. Ἡ θέση τῆς μονῆς βρίσκεται πράγματι μέσα σ' ἕνα φαράγγι πού σχηματίζουν μέ τὴ συνάντησή τους δύο κορυφές τοῦ Καλλιδρόμου¹¹⁸. Ἡ φράση *πρὸ τοῦ κοινοῦ κλύδωνος* ἐκφράζει κατὰ συνεκδοχὴ τοὺς Λατίνους τῆς Βοδονίτσας πού γεωγραφικά εἶναι κοντά στό μοναστήρι τοῦ Προδρόμου. Σέ ἀντιπαράθεση μέ τό τοπίο τῆς Κέω (νῦν μὲν εἰς πολυρροθίους ἀκτὰς ἢ περιήρυντον σκόπελον)¹¹⁹ τό τοπίο τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου χαρακτηρίζεται ὡς ἐρημικό, ἀπομονωμένο· ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση πηγάζουν καί τά ἐπιθέτα πού συνοδεύουν τὴ μοναξιά τοῦ ἄλλοτε λαμπροῦ μητροπολίτη. Ὅτι δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιά τὸν τόπο στόν ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ περιγραφὴ τοῦ Μιχαήλ τό ἐπιβεβαιώνουν καί τά ἐπεξηγηματικὰ σημειώματα τοῦ Cod. par. gr. 1234¹²⁰ πού μᾶς παραθέτει ὁ Σπ. Λάμπρος στό ὑπόμνημα τοῦ κειμένου: *Ἀνωθεν τῆς λέξεως σκόπελον εἶνε γεγραμμένα ὡρῶ μέλανι τάδε· τὴν νῆσον Κέαν... Ἀνωθεν τῆς λέξεως φάραγγα εἶνε γεγραμμένα ὡρῶ μέλανι τάδε· τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου*¹²¹.

117. Ὁ.π., σ. 358, 2-8.

118. Βλ. σ. ἔδω.

119. Δέν εἶναι γνωστὸ τό ὄνομα τῆς μονῆς στήν ὁποία πέρασε τά πρῶτα χρόνια τῆς ἐξορίας τοῦ ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης στήν Κέω. Ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος, Ἀθῆναι 1880, σ. 225-226, πίστευε ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ μονή Προδρόμου καί ὅτι βρισκόταν στό σημεῖο πού βρίσκεται τό Δημαρχεῖο τῆς Χώρας, βλ. Ἱ. Ἀνδρ. Θωμοπούλου, Μελέτη τοπωνυμικῆς τῆς νήσου Κέω, *ΕΕΚΜ* 3, 1963, σ. 300, λ. τοῦ Προδρόμου. Τὴν ἀποψη σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης ἔμεινε καί πέθανε στήν Κέω δεχόταν καί ὁ W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, μετφρ. Σπ. Λάμπρου, τόμ. Α' Ἀθῆναι, 1909-1910, σ. 55. Ἡ ἴδια ἀντιμετώπιση γίνεται καί ἀπὸ τὸν ἱστορικό τῆς νήσου Ἱ.Ν. Ψύλλα, Ἱστορία τῆς νήσου Κέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἀθῆναι 1920, σ. 134, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸν V. Vasiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μετφρ. Δ. Σαβράμη, Ἀθῆναι 1954, σ. 606 καί πρόσφατα ἀπὸ τὸν Π. Νικολόπουλο, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Θ', Ἀθῆναι 1980, σ. 390.

120. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τόμ. I, Paris 1886, σ. 273.

121. Μιχαήλ Χωνιάτου τά σωζόμενα, τόμ. Β', σ. 358, ὑπόμνημα στίχ. 4. Ἡ γραφὴ *φάραγγα* τοῦ κῶδ. Α (βλ. Π. Παπαγεωργίου, Ἐπικρίσις τῆς Σπ.Π. Λάμπρου ἐκδόσεως τοῦ Μιχαήλ Ἀκομινάτου, Ἀθῆναι 1883, σ. 80, 358, 4) στή μεταφορικὴ τῆς χρήσης ἐκφράζει τὴν ἴδια τοπογραφικὴ πραγματικότητα.

Τό διάστημα τῆς παραμονῆς τοῦ Μιχαήλ στή μονή τοῦ Προδρόμου δέν ν μακρό· ὀρίζεται ἀνάμεσα στά ἔτη 1217 καί 1222¹²². Ἀπό τή μονή αὐτῆς Μιχαήλ Χωνιάτης θά γράψει τίς ἐπιστολές 161-163 καί 165-179 τῆς ἔκδο-Σπ. Λάμπρου. Ἀπό τά κείμενα τῶν ἐπιστολῶν ἀναδύεται ἡ εἰκόνα τῶν νεωτέρων ἡμερῶν τοῦ ἀνῆμπορου, γηρασμένου καί ἄρρωστου ἱεράρχη, ὁ ὅστις προσωπικότητας πού διαδραμάτισε ἐνεργό ἱστορικά ρόλο στήν τα-μένη ἐποχή πρίν καί μετά τήν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπό τοὺς Φράγκους 1204.

Στήν ἐπιστολή 165 πρὸς τὸ Θεόδωρο Δούκα ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης υπώνει τήν ἀπόφασή του νά παραμείνει ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του στή ἡ τοῦ Προδρόμου: *Ἀπερ δὴ φυλαττόμενος πρὸς ἀνάγκας μὲν ἔχω πμένειν ἐνταῦθα, ἕως ἂν, εἰ καὶ τῷ θεῷ δοκεῖ, τὰς ὑπολοίπους ὀλίγας καὶ ἡμέρας ἐκμετῆσαι τῆς μοχθηρᾶς μου ζωῆς*¹²³. Τήν ἀπόφασή του αὐτῇ κοινώνει καί στοῦ φίλου μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο: *δὲ μηκέτι παροικίαν ἐκ παροικίας ἀμείβειν, ἀλλὰ τὰς λοιπὰς τῶν παλαιστι-ῆς ἡμερῶν μου σκιάς ἐκμετῆσαι δεῦρο, ἐνθα μεγάλην μνημοσύνην τῆς σῆς ἰσῦνης τελουμένην εὖρον καὶ οἶαν οἱ τοῦ φροντιστηρίου κτήτορες ἔχουσιν*¹²⁴. γράφόμενα ἤχουν ὁμοιότροπα μέ τά λόγια πού ἀπευθύνθηκαν ἀντίστοι-τόν κοσμικό ἄρχοντα τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου. Στήν ἴδια ἐπιστολή ὁ αὐτὸς παρακαλεῖ τὸν Ἰωάννη νά μεσιτεύσει —ἀφοῦ «περνοῦσε ὁ λόγος — γιὰ τὴν προστασία ἐνός μικροῦ μετοχίου τῆς μονῆς Προδρόμου πού ἴκονταν κοντά στή Ναύπακτο: *Ῥάδιον γάρ σοι τοῦτο, ἅτε καὶ τῶν ἀρχόν-τῆς χώρας ἀγαθὴν ἐχόντων διάθεσιν περὶ τὴν συγγενικὴν αὐτῶν μονὴν τοῦ δρόμου*¹²⁵.

Ἡ παραπάνω μαρτυρία ὑποδηλώνει ὅτι ἡ μονή τοῦ Προδρόμου ἦταν λαμπρὸ μοναστικὸ κέντρο, ἐπιβλητικὸ μπροστά στήν ἀπληστία τῶν γκων κατακτητῶν. Τό μετόχι κοντά στή Ναύπακτο¹²⁶, στά ὅρια τῆς ἰοπόλης καί κοντά σ' ἓνα ἐπίσης σπουδαῖο μοναστηριακὸ κέντρο τῆς οχῆς, ὅπως ἦταν ἡ μονή τῆς Βαρνάκοβας¹²⁷, ἀποτελεῖ ἴσως ἓνα δείγμα ὁλῆς στοῦ μοναστικὸ βίῳ τοῦ χώρου τῆς Στερεᾶς. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ

παράπονο τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου ὅτι τάχα ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης διάλεξε τὴ μονή τοῦ Προδρόμου ἐπειδὴ ἦταν πλούσιο μοναστή-ρι, ὅπως ἀνιχνεύεται τοῦτο στοῦ κείμενο τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χωνιάτη¹²⁸. Ἔτσι ἐξηγοῦνται καί οἱ *μακαρισμοί* τοῦ Εὐθυμίου Τορνίκη¹²⁹ γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Μιχαήλ θά γράψει στοῦ μαθητῆ: *Οὐκοῦν μηδὲ ἡμᾶς τῆς εἰς τὸ σεμνεῖον μετοικίσεως μακάριζε ἀλλ' ὑπερέυχου μᾶλλον μὴ ἀναξίως τοῦ ἱεροῦ χώρου ἀναστρεφόμενοι πολλὴν ὀφλήσωμεν τὸν κατάγειων*¹³⁰.

Στὴ μονή τοῦ Προδρόμου ὁ ἄλλος μαθητῆς καὶ *χαρτοφύλαξ* τοῦ Μι-χαήλ Γεώργιος Βαρδάνης ὁ «Ἀττικός» ἔστειλε πιθανότατα ἐπιστολή στοὺν «πνευματικὸ τοῦ πατέρα» ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητοῦσε τὴ συγκατάθεση —καὶ τὴ βοήθεια— γιὰ τὴ διεκδίκηση τῆς ἔδρας τῆς μητροπόλεως τῆς Κέρκυρας¹³¹. Μέ τὸν ἴδιο ταχυδρόμο¹³² στέλνει ἐπιστολή καί στοὺν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο στήν ὁποία θά καταλήξει: *Εἰ μέντοι δεήσει πορευθῆναι τὸν παρόντα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Προδρόμου σεβασμίαν μονήν, συνεργηθῆναι παραιτῶ, ὡς θάρρος ἔχων νί-κὸν πρὸς τὴν μεγάλην ἀγιοσύνην σου ἣν καὶ βαθυπροσκήνων αἰτοῦμαι γράμμα παρ' αὐτῆς ἀντιδέξασθαι, τὸν τόπον καὶ τὴν ἡμέραν ὁροθετοῦν τῆς μετ' ἀλλή-λων ἐνώσεως*¹³³. Στὸ ἐρώτημα τοῦ Βαρδάνη ὁ Ἀπόκαυκος βέβαια γλιστρᾷ ἐντεχνα μέ τά λόγια σὲ μιὰ καλυμμένη ἀπάντηση γιὰ τὴν ἀναβολή καὶ τὴ ματαιώση τοῦ ταξιδιοῦ. Στὴν πραγματικότητα, σὲ καιροὺς ζυμώσεων¹³⁴ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ προσώπου πού διεκδικοῦσε τὸ μητροπολιτικὸ ἀξίωμα στοῦ θρόνου τῆς Κέρκυρας, μιὰ τέτοια συνάντηση διὰ ζώσης φωνῆς, πού ἐπεδίωκε πιθανῶς ὁ Βαρδάνης μέ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καὶ τὸ Μιχαήλ Χωνιάτη στή μονή τοῦ Προδρόμου, δέν ἐξυπηρετοῦσε ἴσως τίς δῆθεν ἀνε-πηρεάστες ἀποφάσεις τοῦ ἀρχιεποῦ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ κράτους τῆς Ἡ-πείρου.

Ἡ γενικότητα τοῦ τοπογραφικοῦ προσδιορισμοῦ κατὰ τὴν Ἑλλάδα *σεβασμία μονή τοῦ Προδρόμου*, ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Soustal, δὲ βοηθᾷ στοῦ νά ἐντοπίσουμε τὴ μονή σὲ κάποιο περιορισμένο γεωγραφικὸ χωρὸ¹³⁵. Πα-ρόλα αὐτὰ ἡ γεωγραφικὴ ἐννοια τοῦ ὀνόματος Ἑλλάς (στὴν ὁποία ὑπάγεται ἡ ἐν Μουντινίτζη μονή τοῦ Προδρόμου) πού εἶναι —ἰδιαίτερα γι' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο— στενότερα περιορισμένη «περὶ τὴν Φθιώτιδα καὶ Φωκί-

22. G. Stadtmüller, Michael Choniates, σ. 205-212.

23. Μιχαήλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. Β', σ. 328, 29-32.

24. Ὁ.π., σ. 331, 22-25.

25. Ὁ.π., σ. 332, 3-6.

26. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τοῦ μετοχίου τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου βλ. Βασίλη χρῶ, Ζητήματα ἱστορίας ἐνός βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στοῦ Εὐπάλιο, σ. 48, σημ. 117. Μή-ἀ μπορούσε κανεὶς νά συσχετίσει καὶ τὴ μετονομασία τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐπαλίου («Ἅγιος ἁος») Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος) μέ τὴ νεότερη ἐπωνυμία τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου ἱερμοπυλῶν; Ἡ ἀποψη φαίνεται τώρα πὺ πῖθανή.

27. Γιὰ τὴ μονή Βαρνάκοβας βλ. κυρίως τίς μονογραφίες: Ἀν.Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Μονή ἱοβας, Ἀθήναι 1922· Π.Π. Καλονάρου, Ἡ ἱερὰ μονή τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ μαζομένη Βαρνάκοβα, Ἀμφισσα 1957. Εἰδικότερη βιβλιογραφία: Βασίλη Κατσαροῦ, χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (χφ ἱ μονῆς Βαρνάκοβας), Κληρονομία 11, 1979, σ. 347-

128. Μιχαήλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. Β', σ. 319-320.

129. Ὁ.π., σ. 335, 20-24.

130. Ὁ.π., σ. 336, 15-18.

131. Βλ. σχετικὰ, Ν.Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεύχ. Β', Ἀθήναι 1961, σ. 429-430.

132. Ὁ.π., σ. 446.

133. Αὐτόθι, στίχ. 62-65.

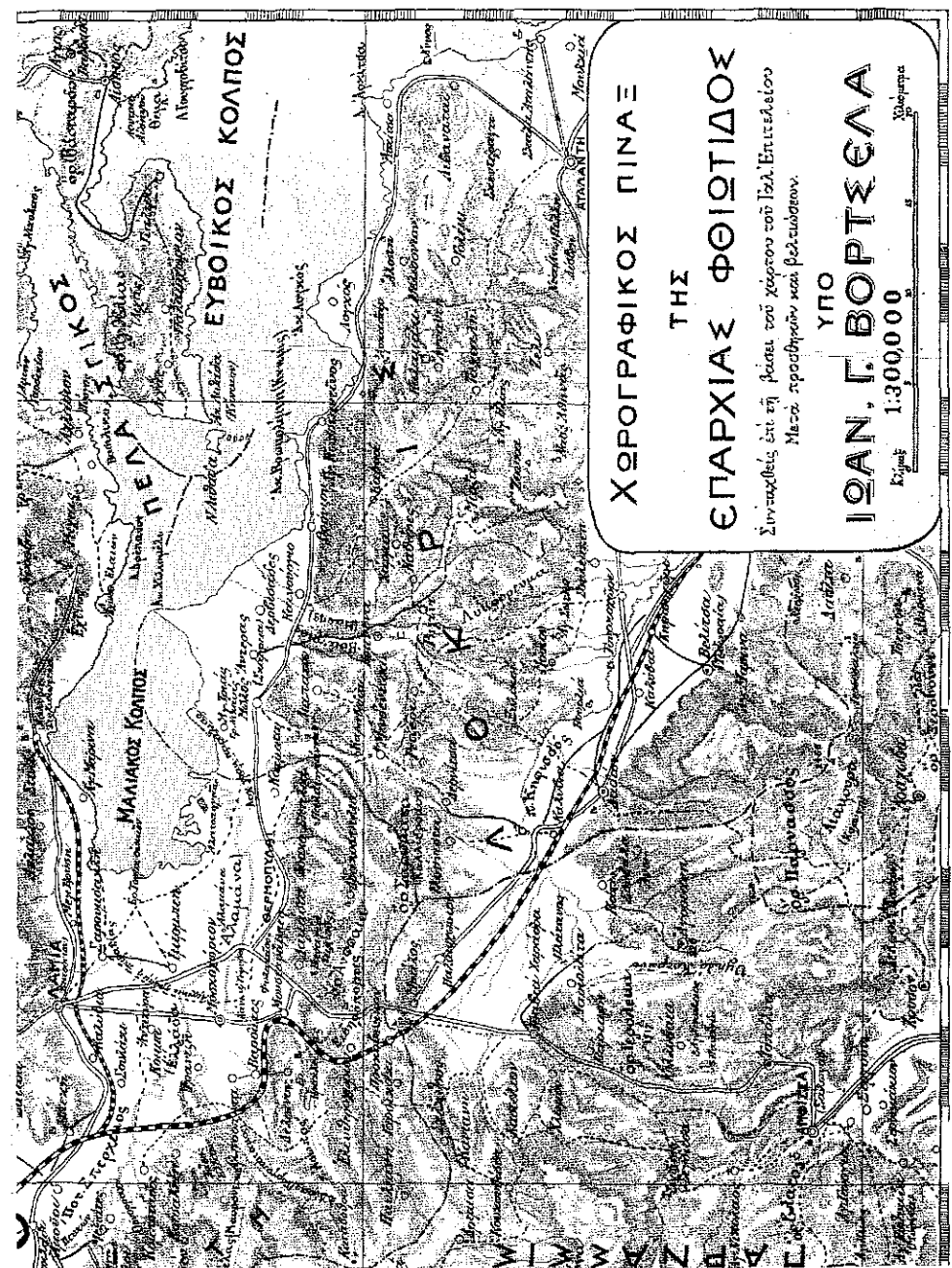
134. Ap. Karpozilos, The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the principality of Epirus (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1975 (σποραδικὰ).

135. Βλ. Pet. Soustal, Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus, Dissert., Wien 1975, σ. 172-173 καὶ σημ. 7: *Die Ortbestimmung κατὰ τὴν Ἑλλάδα schließt jed lokalisierung aus.*

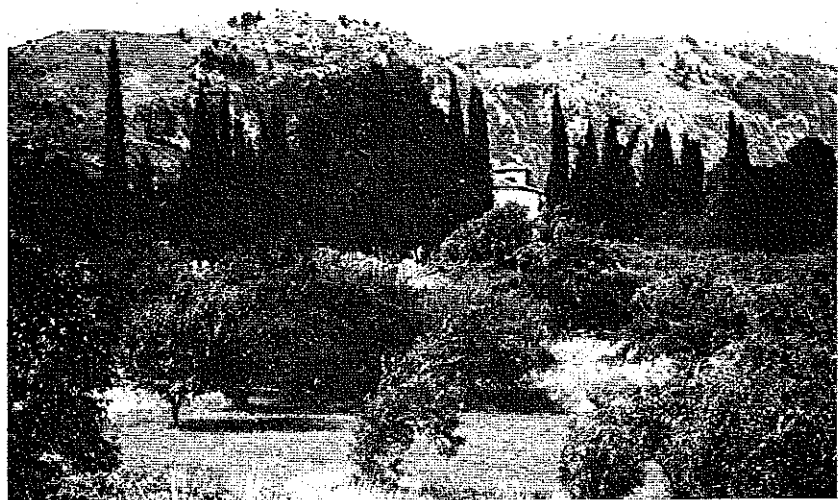
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

AAA	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
AD	Ἀρχαιολογικόν Δελτίον
AEM	Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Athenische Mitteilungen
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BNJ	Byzantinisch-neugrichische Jahrbücher
BSA	Annual of the British School at Athens
BZ	Byzantinische Zeitschrift
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΞΕΒΕ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΞΕΘΣΠΘ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΞΕΚΜ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν
Ἔργον	Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΞΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΝΕ	Νέος Ἑλληνομνήμων
ΙΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
᾽	Migne, Patrologia Latina
ἹΕ	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
᾽ar. Repr.	Variorum Reprints
᾽iz. Vrem.	Vizantijskij Vremennik
RV I	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

ΠΙΝ. Ι

Χάρτης τῆς περιοχῆς Θερμοπυλῶν (ἀπό τό βιβλίο τοῦ Ι.Γ. Βορτσέλα, Φθιώτις..., Ἀθήναι 1907).

α. Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλίδς. Γενική ἄποψη τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

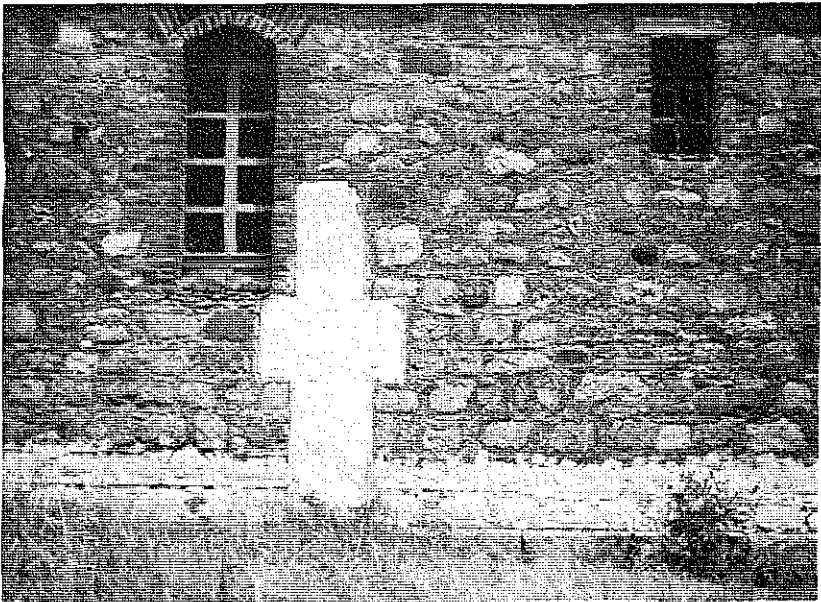
β. Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλίδς. Ἀποψη τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τὰ δυτικά.

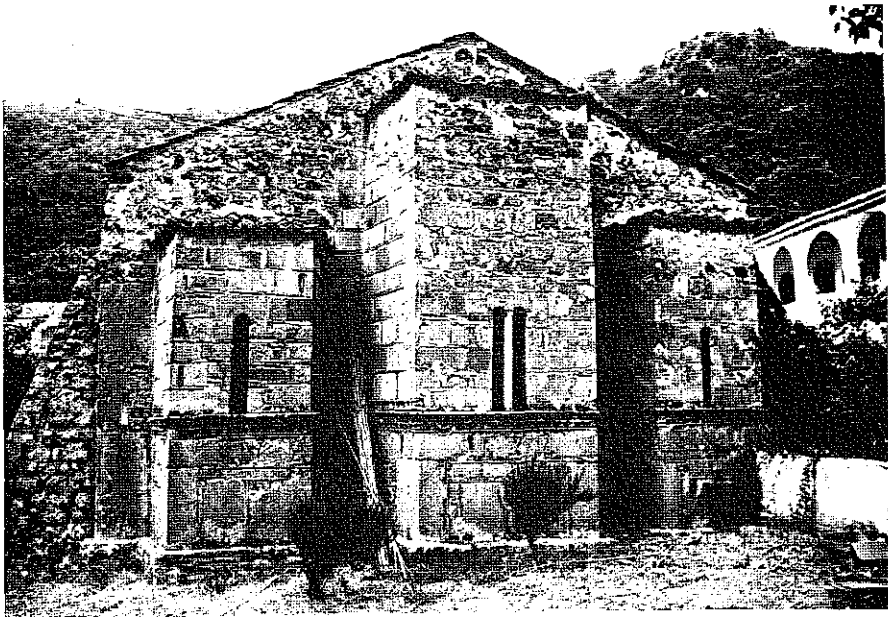
Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλίδς. Νοτιοδυτικὴ ἄποψη τοῦ μοναστηριακοῦ περιβόλου.

α. "Αγ. 'Ιωάννης Δρακοσπηλιάς. Μερική άποψη του νότιου τοίχου του ναού.

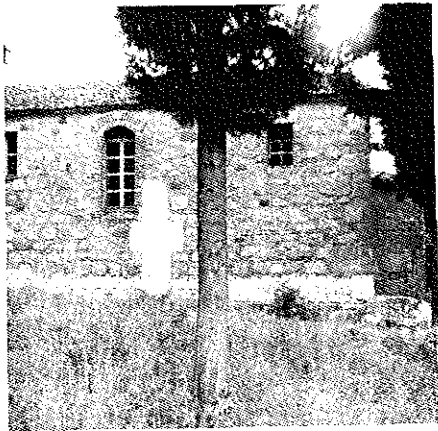
β. "Αγ. 'Ιωάννης Δρακοσπηλιάς. Λεπτομέρεια από τόν προηγούμενο πίνακα.

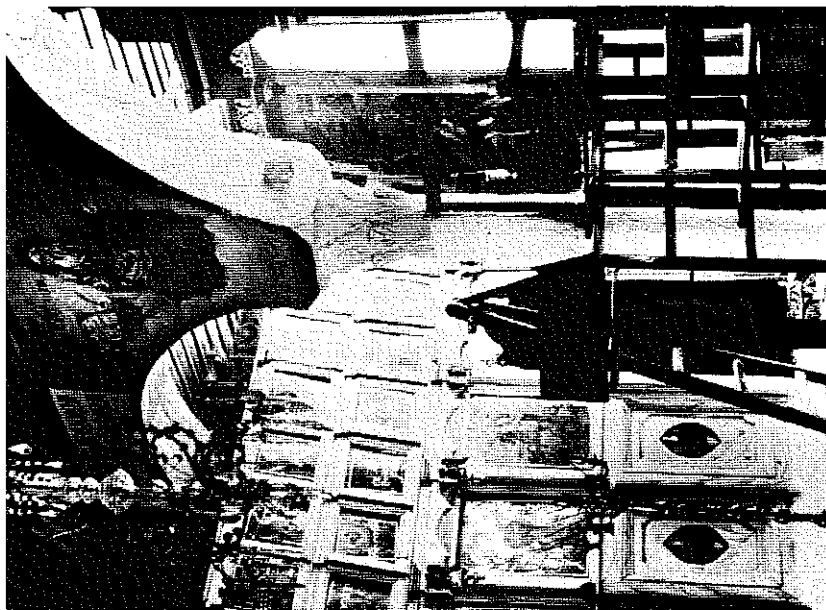
α. Ναός του Σωτήρα στά Καμένα Βούρλα. "Αποψη από τά ανατολικά.

β. "Αγ. 'Ιωάννης Δρακοσπηλιάς. 'Η άψίδα του Διακονικού.

γ. "Αγ. 'Ιωάννης Δρακοσπηλιάς. Μερική άποψη του μνημείου από τά νότια.

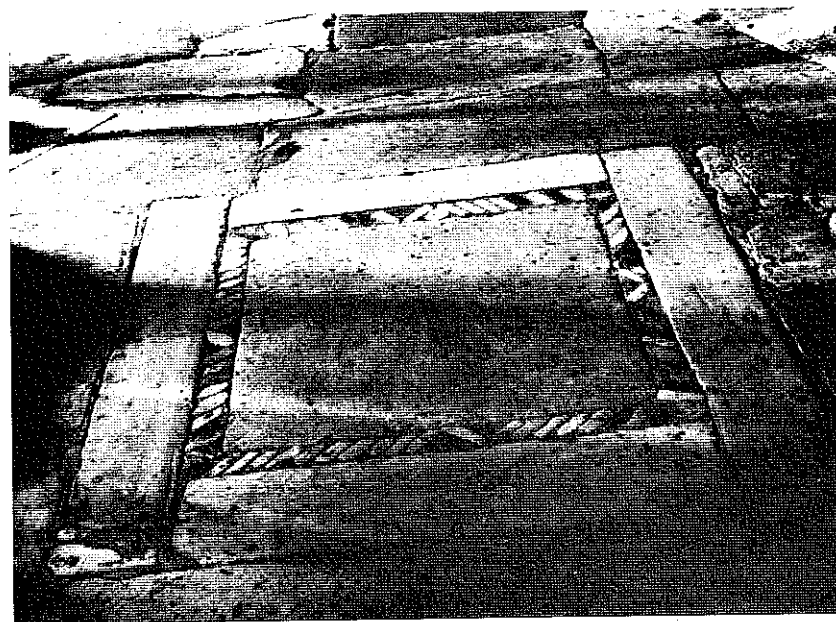
β. Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλιάς. Ἐσωτερικό: Τό κιονόκρανο τοῦ ΝΑ κίονα.

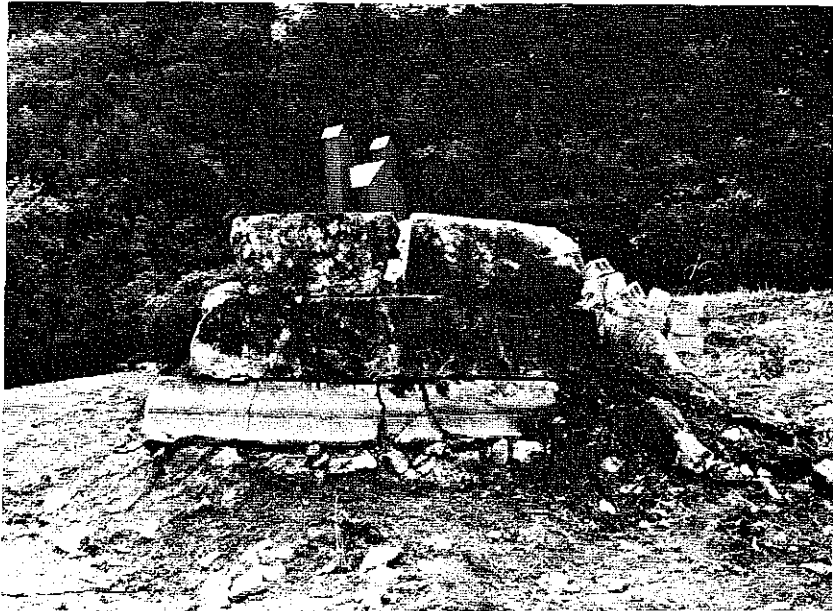
α. Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλιάς. Ἐσωτερικό: Τό κιονόκρανο τοῦ ΒΑ κίονα.

α. Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλιάς. Μαρμάρινα γλυπτὰ (ἐπιθήματα).

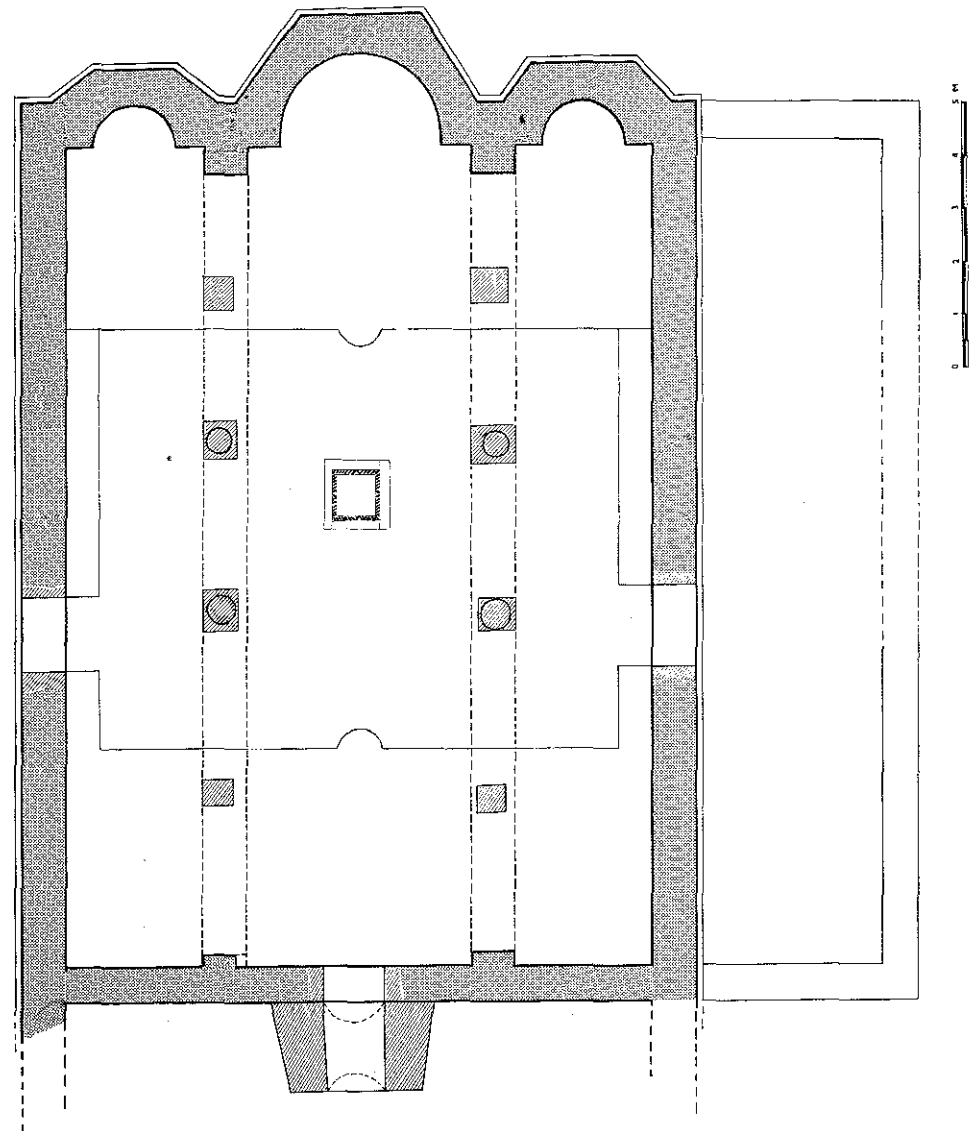
β. Ἁγ. Ἰωάννης Δρακοσπηλιάς. Τό μαρμαροθέτημα τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ.

Αγ. Παρασκευή Δρακοσπηλιάς. Ήρείπια τής άψίδας του Ίεροϋ άπό τόν κατεστραμένο ναό.

3. Ένα άπό τά κιονόκρανα πού προέρχονται άπό τή μονή Λουκοϋς καί βρίσκονται στό Μουσείο του Άστροϋς (Φωτογρ. Π. Φάκλαρη).

Σχέδ. 1. Άγιος Ίωάννης Δρακοσπηλιάς. Ή κάτωψη του ναού.